

ISSN 1829-0531

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
№ 2 (61)

ԵՐԵՎԱՆ 2023

ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
АРМЕНОБЕДЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
JOURNAL FOR ARMENIAN STUDIES

Հիմնադիր՝ «Խաչատուր Աբովյանի անվան հայկական պետական մանկավարժական համալսարան» հիմնադրամ

Խմբագրական խորհուրդ՝

Ս. Ռ. Գևորգյան (նախագահ),

Ս. Գ. Գիլավյան (գլխավոր խմբագիր)

Ա. Վ. Գալստյան, Ս. Դ. Դանիելյան, Ա. Գ. Դուրխանյան,
Լ. Մ. Խաչատրյան, Ա. Հ. Հակոբյան, Վ. Գ. Համբարձումյան,
Ա. Ա. Մակարյան, Է. Ս. Մկրտչյան, Ս. Պ. Մուրադյան,
Ա. Տազեայան (Բեյրութ), Զ. Պողոսյան (Բտալիա),
Հ. Մարտիրոսյան (Նիդերլանդներ), Ա. Հ. Մանուկեան (Շվեյցարիա)

Ա. Հ. Հարությունյան (գլխավոր խմբագրի տեղակալ)

Գրանցման վկայական՝ 211.200.00182

Գրանցման տարեթիվ՝ 26.03.2003 թ.

Պարբերականություն՝ եռամսյա

Բոլոր նյութերն ուղարկվում են գրախոսության:

Հոդվածները տպագրվում են անվճար: Ցանկացողները հանդեսը կարող են ձեռք բերել համալսարանի հաշվեհամարին (151 000 230 84 80 100) փոխանցելով համարի արժեքը:

Արտատպության դեպքում հղումը «Հայագիտական հանդես»-ին պարտադիր է:

Մեր հասցեն՝ Երևան, Ալեք Մանուկյան փ. 13, հեռախոս՝ 55-60-30 (1-20)

Էլեկտրոնային փոստ՝ hayagitakanhandes@gmail.com

Կայքէջ՝ <https://armenianstudies.aspu.am/>

ԽԱՉԱՏՈՒՐ ԱԲՈՎՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՊԵՏԱԿԱՆ
ՍԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ
ՕՐՀՆԵՐԳԸ

Խոսք՝ *Մարտին Գիլավյանի*
Երաժշտ.՝ *Արկադի Շեկունցի*

Ճամփան ես մեր լուսավորում
Դու Մաշտոցի արդար լույսով,
Ու լցնում ես սրտերը մեր
Հավատով ու պայծառ հույսով:

Կրկներգ

*Դու մայր տաճար մեր դպրության,
Դու մեր երթի փարոս մի նոր,
Ճամփան ես մեր լուսավոր
Աբովյանից մինչ այսօր:*

Ճանապարհը քո փառավոր
Շարունակվի թող հավիտյան,
Կանաչ լինի ու լուսավոր
Մեր հարազատ Համալսարան:

Կրկներգ

*Դու մայր տաճար մեր դպրության,
Դու մեր երթի փարոս մի նոր,
Ճամփան ես մեր լուսավոր,
Աբովյանից մինչ այսօր:*

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՐԱՐՓԻ ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ

Երևանի պետական համալսարան

Բան. գիտ. թեկն., դոցենտ

Էլհասցե՝ sirarpikarapetyan@ysu.am

**ԾԻՍԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՐՁԱՆՔԻ ՀԻՆՀԱՅԵՐԵՆՑԱՆ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԸ՝
ՈՐՊԵՍ ԱՐԴԻ ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԲԱՌԱՅԻՆ ԿԱԶՄԻ ՀԱՐՍՏԱՑՄԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐ**

Ամփոփում

Ներկայացվող հոդվածի նպատակը հայ ծիսական եզրույթների, ի մասնավոր՝ եկեղեցական հանդերձանքը բնութագրող բառամիավորների քննությունն է: Այդ նպատակի համար անհրաժեշտ ենք համարել առանձնացնել եկեղեցական հագուստների անուն-եզրույթները, նշել արմատական բառերի ծագման աղբյուրները, դիտարկված բառերի համար բերել բնագրային օրինակներ՝ դրանց իմաստային յուրահատկությունները ցույց տալու նպատակով:

Սույն հետազոտության համար նյութ են ծառայել կրոնագիտական և այլ տերմինային համակարգերին նվիրված տարբեր ուսումնասիրություններ, հայտնի բացատրական և մասնագիտական բառարաններ, մատենագրական տարբեր աղբյուրներ: Նպատակահարմար ենք գտել ծիսական հանդերձանք արտահայտող յուրաքանչյուր բառ մեկնաբանել իմաստային տեսակետից, ինչը հիմք է դարձել մի կողմից՝ եկեղեցական այդ եզրույթների առանձնացման, մյուս կողմից՝ նրանց իբրև այդպիսին, և՛ համաժամանակյա, և՛ տարժամանակյա հայեցակետերով գնահատելու համար՝ դրանով իսկ արժևորելով գրաբարի կարևորագույն դերը արդի արևելահայերենի բառապաշարի հարստացման և տերմինային համակարգի ձևավորման ու համալրման հարցում: Որևէ բնագավառի տերմինահամակարգ անջատ չէ ընդհանուր բառապաշարից, այլ դրա մի ենթահամակարգ է՝ իրեն հատուկ եզրույթների ամբողջությամբ: Իհարկե, հայերենի բառապաշարի եկեղեցական բառաշերտը հիմնականում ավանդապահ է, այդ շերտին պատկանող շատ բառեր և եզրույթներ նախագրային շրջանից են՝ գրավոր ավանդված հինգերորդ դարից, այնուամենայնիվ, պատմական զարգացման ընթացքում այստեղ ևս տեղի են ունեցել զանազան բնույթի իմաստային փոփոխություններ:

Մեր կողմից ներկայացված ծիսական եզրույթները՝ հանդերձանքի անունները, հայերենի տերմինաբանական համակարգի մաս են կազմում, հետևաբար ունեն կարևոր նշանակություն հայերենի տերմինաբանության

համար, և հիշյալ բնագավառի ուսումնասիրությունը նույնպես գիտական որոշակի արժեք է ներկայացնում:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. գրաբար, ծիսական, հագուստ, եզրույթ, բառային կազմ, եկեղեցական, փոխառություն, հունարեն, պարսկերեն, լատիներեն:

Ներածություն

Ինչպես հայտնի է, կրոնը հասարակական գիտակցության ձև է, և կրոնական-եկեղեցական հավատալիքների փոփոխությունը սերտորեն կապված է հասարակության և նրա մշակույթի զարգացման հետ: Կրոնները որոշակիորեն կրում են դրանք դավանող ժողովուրդների պատմության յուրահատկության կնիքը¹: «Հայ եկեղեցւոյ աստուածային պաշտամունքը՝ իր այլազան մասերով՝ կը կազմէ ներդաշնակութիւն մը, որուն արտայայտութիւնը իր հոգեւոր նպատակին հասցնելու համար ...հասկացողութիւն պէտք է, ջանք եւ խնամք պէտք է, վերջապէս պէտք է հոգեւոր եռանդ եւ բարեպաշտութիւն»²:

Ինչպես նշվեց, սույն հետազոտության համար հիմք են ծառայել կրոնագիտական և այլ տերմինային համակարգերին նվիրված տարբեր ուսումնասիրություններ, հայտնի բացատրական և մասնագիտական բառարաններ մատենագրական զանազան աղբյուրներ³: Նպատակա-

¹ Տե՛ս Ս. Պապիկյան, Հայ կրոնաեկեղեցական բառապաշարը և նրա պատմական զարգացումը, Ե., 2017, էջ 3:

² Անտոն արքեպս. Չեպչեան, Ծիսական գիտելիքներ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1986, էջ 5:

³ Գ. Աւետիքեան, Հ. Սիւրմելեան, Մ. Աւգերեան, Նոր հայկազեան բառարան(ՆՀԲ), հ. 1, Ե., 1979, հ. 2, Ե., 1981: Ռ. Ղազարյան, Գրաբարի բառարան, Եր., 2000: Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի(ԱԲ), Վենետիկ, 1865: Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան (ՀԱԲ), Ե., 1926: Ս. Մալխասեանց, Հայերեն բացատրական բառարան (ՀԲԲ), Եր., 1944: Հ. Բարսեղյան, Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական-տերմինաբանական բառարան, Եր., 1973: Գ. Զահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Եր., 2010: Լ. Հովհաննիսյան, Գրաբարի բառարան. Նոր հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր», Ե., 2010: Է. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան (ԱՀԲԲ), Ե., 1976: Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան (ԺՀԼԲԲ), Ե., 1969: Լ. Խաչատրյան, Գրաբարի բացատրական բառարան. ձևաբանորեն տարաբժեք բառեր, Ե., 2003: Լ. Խաչատրյան, Գրաբարի բացատրական բառարան, Եր., 2003: Մաղաքիա արքեպս. Օրմանեան, Ծիսական բառարան (ԾԲ), Անթիլիաս-Լիբանան, 1979: Յովհաննէ Զօհրապեան, Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1805:

հարմար ենք գտել ծիսական հանդերձանք արտահայտող յուրաքանչյուր բառ մեկնաբանել իմաստային տեսակետից, ինչը հիմք է դարձել մի կողմից՝ եկեղեցական այդ եզրույթների առանձնացման, մյուս կողմից նրանց՝ իբրև այդպիսին, և՛ համաժամանակյա, և՛ տարժամանակյա հայեցակետերով գնահատելու համար՝ դրանով իսկ արժևորելով գրաբարի կարևորագույն դերը արդի արևելահայերենի բառապաշարի հարստացման և տերմինային համակարգի ձևավորման ու համալրման հարցում:

Մեթոդաբանությունը

Սույն հոդվածում մեր ուսումնասիրությունը կատարելիս կիրառել ենք համեմատական-գուգադրական մեթոդը՝ գրաբարի և ժամանակակից հայերենի ծիսական հանդերձանք արտահայտող բառերի և դրանց կրած իմաստային փոփոխությունների համեմատության հիման վրա:

Աղաբողոն/աղեբողոն՝ գոյ.՝ *հոգևորականի վերնազգեստ, փարաջա, փիլոն*: Բաղկացած է երկու կտոր կերպասից՝ ուսի վրա ձգվող: Բառը փոխառյալ է հունարենից և ստուգաբանորեն նշանակում է *վրան ձգված, նետված*, կամ որ նույնն է՝ *վերարկու*: «Ճարտարախօսք եւ փիլիսոփայք, որ քան *զաղաբողոն* այլ ինչ ոչ արկանէին զանձամբ (Ոսկեբերան: ՆՀԲ, 1, 31):

Արտախուրակ՝ գոյ., ծագել է *արտախոր* բառից, որ ունի տարբեր իմաստներ՝ 1. Թագավորական թագ, 2. Անհայտ բույսի անուն, որ գործածվում է Գողթան երգերի մեջ: 3. «Լուսնթագ» կամ «Երևակ» մոլորակներից մեկի անունը: 4. Թագի վրայի ապարոշ, փաթաթան: 5. Ընդհանրապես գլխի ծածկույթ: Առձեռն բառարանը արձանագրում է նաև *խորանի ծածկոց* իմաստը⁴: Ըստ Օրմանյանի՝ *արտախուրակը* եպիսկոպոսական սրածայր խուրի ետևից կախված երկու ծայրերն են՝ խույրը գլխի վրա ամուր պահելու համար. ասեղնագործված են խույրի նման և առանց դրա գոյություն ունենալ չեն կարող⁵: Բառը բարդված է *արտ* (դուրս, արտաքուստ) և *խոր* բաղադրիչներից: Այս բառին համապատասխանում է եբր. *tiara*՝ *թագ, փաթոց* բառը: Հ. Աճառյանը նշում է, որ ոմանք բառը մեկնում են որպես ոչ թե թագ, այլ մի տեսակ հագուստ՝ ներքնավարտիք, ներքնազգեստ: Սակայն մեր նախնիները Սուրբ գիրքը թարգմանել են հունարենից, ուստի կապ չունի, թե եբրայական բառն ինչ է

Համաբարբառ գրաբար Աստվածաշնչի, Ե., 2012: Գ. Զահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987 (ՀԼՊ):

⁴ Տե՛ս Առձեռն բառարան հայկական լեզուի(ԱԲ), էջ 13:

⁵ Տե՛ս Մ. Օրմանեան, ՕԲ, էջ 82:

նշանակում, մանավանդ որ հները միշտ «թագ» են հասկացել⁶: « Եւ արար զվիժակս խորանին ի մորթոց խոյոց կարմիր ներկելոց. եւ *գարտախորակսն* ի կապուտակէ ի վերոյ կողմանէ (Ելք 36:19):

Բազպան⁷ գոյ., պահլ. փոխառություն է *'bazupan*, պարսկ. *'bazuban*, որոնցից ոչ մեկը գրականությամբ ավանդված չէ. եկեղեցական զգեստների մեջ՝ պատարագչի թևնոցը, քահանայական զգեստի մաս, որ «քահանան կը կրէ երկու թևերուն վրա, դաստակէն մինչեւ արմունկը: Բազպանները շինուած են ամբողջ զգեստին կերպասէն կամ թէ յատուկ ասեղնագործուած են, եւ վրանին ունին մէյ- մէկ խաչ»⁷: «Զայս ձեռնուրարս եւ *բազպանս* քահանայական համարել ի սպասաւորութիւն սպասաւորաց (Մաշտոց: ՆՀԲ, 1, 421): Արդի հայերենում նշանակում է ընդհանրապես զգեստի մաս, որ անց են կացնում դաստակին՝ շապկի թեզանիքի վրայից: Նաև ռազմական տերմին է՝ *բազուկները պաշտպանող մետաղյա զրահ*:

Գտակ⁸ գոյ., թավշյա կամ ասվյա փոքրիկ սև գլխանոց, որ ցուրտ ժամանակ գործածում է եկեղեցու պաշտոնյան: «Որպէս թէ *գտակ* կարմիր դիցէ ի գլուխ կրօնաւորն» (ՆՀԲ, 1, 583): Ըստ Հ. Աճառյանի՝ մեր բառի հետ նույնն են վրաց. *գաղիա*, *քուղի* բառերը: Սակայն սրանք չունեն հայերենի-*ակ* մասնիկը և ներկայացնում են բառի արմատական ձևը, ուստի թերևս մեր *գղակ* -ը փոխառված լինի կովկասյան լեզուներից կամ բոլորը միասին՝ խաղիներենից⁸: Ըստ Գ. Զահուկյանի՝ բառը փոխառված է իրանական աղբյուրից՝ *'goudak*՝ *'goud*՝ *ծածկել*, որտեղից նաև վրաց. *գուտի*⁹: Կա նաև հայերեն *գուտի* բառը՝ գղակ¹⁰: Ս.Մալխասյանը արձանագրում է բառի հետևյալ իմաստները. 1.Տղամարդու գլխարկ, փափախ: 2. Սյան գլխին ավելացրած փայտ, գլխափայտ (գավառական): 4. Ծաղկի բաժակը¹¹: Փոխաբերաբար ունի նաև *նամուս*՝ *պատիվ* իմաստը:

Գօտի¹² գոյ.՝ «...կամարաձէւ լայն ժապավեն մը՝ զարդարուն երեսով եւ ներքին ամուր նիւթով ետեւի կողմէն կառնուի եւ զոյգ ճարմանդով առջեւէն իրար կազուցուի: Գօտին այժմ փորուրարին վրայէն կկապենք...¹²»: «Եւ *գօտի* մաշկեղէն ածեալ ընդ մէջ իւր» (Դ Թագ 1:8): Թերևս բնիկ հնդեվրոպական բառ է: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ բարդված է *գու* և *տի* բառերից. *տի* նշանակում է *կապ*, որ ծագել է նախալեզվյան *-de*՝ կապել արմատից,

⁶ Տե՛ս Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 1, էջ 339:

⁷ Մ. Օրմանեան, ԾԲ, էջ 88:

⁸ Տե՛ս Հ. Աճառյան, հ. 1, էջ 529:

⁹ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 154:

¹⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նույն տեղում, էջ 530:

¹¹ Տե՛ս Ս. Մալխասեանց, ԱԲԲ, 1, էջ 472:

¹² Տե՛ս Ս. Օրմանեան, ԾԲ, էջ 108:

իսկ անձանոթ *գաւ* բառը պետք է նշանակեր *մէջք*, այսինքն՝ *մէջկապ*¹³: *Գօտի* բառը արդի հայերենում բազմիմաստ բառ է և բազմաթիվ բնագավառների մեջ գործածվում է որպէս տերմին. 1. Մեջքի գոտի, մեջկապ, 2. Լեռնաշղթա: 3. Մոլորակների ուղեծրի շրջանակը (աստղագիտ.), 4. Տարածություն երկու միջօրեականների միջև (աշխարհագր.), 5. Գնդի մակերևույթի մի մասը (երկրաչափ.), 6. Երկրի տնտեսական որոշ հատկանիշներով բնորոշվող հատված (տնտեսագիտ.), 7. Պատի վրա որպէս զարդ ձգվող ելուստային շերտ(ճարտարապետ.), 8. Թոքերի ճնշումը չափող գործիք (բժշկական), 9. Ռետինե օղալից շրջանակ՝ չսուզվելու համար(սպորտային): 10. Պատերազմի ժամանակ ռազմական ընդհանուր տարածք (ռազմագիտ.):

Եմփիորոն (ոմփորոն)՝ եպիսկոպոսական զգեստների վրա դրված ուսանոց՝ խաչերով զարդարված երկար ու լայն ուրար՝ ծոպերով ու երիզներով: Սա բացառիկ զգեստ է ձեռնադրյալ եպիսկոպոսի համար և տրվում է ձեռնադրության ժամանակ. «Քահանայապետն ունի ի վերայ իւր զպատուական *եմփիորոնն*՝ ի փառս» (Լամբրոնացի: ՆՀԲ, 1, 658): Բառը փոխառյալ է հունարենից. նշանակում է *ուսի վրա կրել*: Այստեղից է նաև վրացերենի *ամփիորոն* բառը: Գործածական է նաև *լայնամփորոն* բառը¹⁴:

Զգեստ՝ գոյ.: Որևէ հագուստ եկեղեցական արարողությունների պահանջով՝ յուրաքանչյուր պաշտոնին համապատասխան, օրինակ՝ դպրի զգեստը *շապիկն* է, սարկավագինը՝ *ուրարը*, քահանայինը՝ *գոտին*, շուրջառն ու սաղավարտը, եպիսկոպոսինը՝ *եմփիորոնն* ու *խույրը*, կաթողիկոսինը՝ *կոնքեռը*: Եկեղեցական զգեստներ են համարվում նաև *վերարկուն*, *փիլոնն* ու *վեղարը*: Բնիկ հայերեն բառ՝ *ves* արմատից. այս բառը հայերենի մեջ ունեցել է (*ս*-ի անկումով)՝ *գե*, բայական վերջավորությամբ՝ *գենուլ*՝ *ստ* մասնիկով՝ *գեստ*, որ *գ* նախորդով գորանալով՝ դարձել է *զգեստ*¹⁵: «Զմուռս եւ ստաշխն եւ կասիա ի զգեստէ քումմէ ի տաճարաց փղոսկրէից» (Սղ 44:9): Իսկ *կիսազգեստը* հագնում են բարձրաստիճան ժամարարներին սպասարկող սարկավագները կամ սարկավագություն անող վարդապետներն ու քահանաները, և սա պատիվ է երկուստեք: «Քահանայական զգեստին կեսը կը ցուցնէ՝ այսինքն՝ *շապիկ, բազպան, փորուրար ու գօտի*՝ առանց շուրջառի ու վակասի, իսկ սաղաւարտը երբեմն կը դրուի եւ երբեմն ոչ: Հին աւանդութեանց մէջ

¹³ Տե՛ս Ն. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 1, էջ 608:

¹⁴ Տե՛ս Ն. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. 2, էջ 26:

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 88:

կիսազգեստի յիշատակութիւն չկայ եւ նորամուտ ձեւ մը կը նկատուի իրաւամբ»¹⁶:

Թագ՝ գոյ., իրանյան փոխառություն է: «Դու գիտես, Տէր, զկարիս իմ, զի զարշէլի է ինձ *թագա...*» (Եսթ 14:16): «Անունը կը գործածուի իբրեւ համանշանակ եպիսկոպոսական խոյրին, որ երկճղի ու սրածայր ըլլալուն՝ ռամկական բառով *չաթալթագ* կկոչուի...Բուն թագի հետ բնաւ նմանութիւն չունի»¹⁷: Արդի հայերէնում ունի բազմաթիւ իմաստներ. 1. Թագավորների գլխի զարդարուն խորանաձև ծածկոց: 2. Բարձրագույն հոգևորականների գլխի զարդարուն ծածկոց, խույր: 3. Հանդիսավոր զգեստավորության ժամանակ քահանայի գլխի ծածկոց: 4. Պսակվողների պսակավոր գլխանոց: 5. Թագավորական իշխանություն(փոխաբ.): 6. Թագավոր, արքա(փոխաբ.): 7. Լեռան գագաթ՝ կատար (փոխաբ.): 8. Չվի կեղևի երկու թասակաձև մասերից յուրաքանչյուրը(փոխաբ.): 9. Արեգակի սկավառակը: 10. Փառք(փոխաբ.): 11.Ատամնապսակ(կազմախոսական):

Թաշկինակ՝ գոյ., քրտինք սրբելու շոր: Հոմանիշ է *դաստառակին, բռնիչին*, որը հատկապես գործածվում է պատարագի ժամանակ ժամարարի ձախ կողքից կախված՝ որպես անձեռոցիկ: «Մինչեւ ի հիւանդս տանել ի քրտանէ նորա *թաշկինակս*» (Գրծ 19:12): Հ. Աճառյանը բառը չի ստուգաբանում:

Ըստ Գ. Զահուկյանի՝ այն կարող է փոխառված լինել իրանական աղբյուրից¹⁸: Արդի գրականում բացատրվում է որպես 1. Քիթ սրբելու շոր: 2.Գլխաշոր: 3. Մարդ, որին որոշ նպատակներով օգտագործում են ժամանակավորապես, խաղալիք (փոխաբ):

Թիկնոց// թիկնանոց// թիկանոց՝ գոյ.: Նոր զգեստ է. «Հայ ծեսին մէջ դպիրներու շապիկին վերի մասը աւելի հարուստ եւ յաճախ ասեղնագործեալ ուսանոցներ ունի, որը կծածկէ ուսերն ու թիկունքին վերի մասը եւ կուրծքին վրայէն կիջնէ մինչեւ գոտին»¹⁹: «Շրջեալ կայր *թիկնոցն* ի վերայ արտի նորա» (ՆՀԲ, 1, 811): Գործածվում է հետևյալ իմաստներով. 1. Անթև կարճ վերարկու, 2. Թիկունքի վրա զգելու անթև զգեստ: 3. Արևմտահայերի մոտ՝ տղամարդկանց վրայի մահուդից զգեստ՝ երկար փեշերով՝ մինչև ծնկները, սերտուկ: Արդի հայերէնում նաև կենդանաբանական տերմին է, որ նշանակում է որոշ անողնաշարավորների մարմինն ընդգրկող մաշկային ծալքերից յուրաքանչյուրը:

¹⁶ Տե՛ս Ս. Օրմանեան, ԾԲ, էջ 144:

¹⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 120-121:

¹⁸ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, Հայերեն ստուգաբանական բառարան, էջ 258:

¹⁹ Տե՛ս Ս. Օրմանեան, ԾԲ, էջ 123:

Խոյր՝ գոյ. քահանայի գլխի ծածկոց, ինչպես նաև բարձրաստիճան հոգևորականների գլխի զարդարուն ծածկոց. « Եւ դիցես զխոյրն ի վերայ գլխոյ նորա. Եւ դիցես զթիթեղնն սուրբ ի վերայ խուրին»(Ելք 29: 6): *Խոյր* բառը պահլավական փոխառություն է՝ *խոյր*՝ *խուրի*, *պահլ.*՝ *xod, xoi*՝ *սաղավարտ, թագ, փաթոթոց, xauda*՝ գլխարկ²⁰:

Կապայ՝ գոյ. *պարեգոտ, հոգևորականի երկար զգեստ*, որ հագնում են վերարկուի տակ՝ շապիկի վրա. բառը փոխառյալ է արաբերենից և այստեղից տարածվել է բազմաթիվ լեզուների մեջ՝ *qaba*՝ պարեգոտ. «Ոչ ունելով նոցա(յունաց) սովորութիւն զգենով *կապայ*՝ ի մենջ առեալ՝ ոչ ուղղախօսեն» (ՆՀԲ, 1, 1053): Ունի նաև այլ իմաստներ՝ 1. Ընդհանրապես կանանց երկար զգեստ, 2. Օձի շապիկ, 3. Գրքի վրա անցկացվող հաստ թուղթ՝ գիրքը մաքուր պահելու համար:

Կնգուլ՝ գոյ., *կրոնավորի գլխարկ*: Բառը փոխառվել է հունարենից, ապա տարածվել է այլ լեզուների մեջ, լատիներեն՝ *cucullus*՝ աբեղայի գլխարկ²¹: «Պարտ էր՝ զի եւ *կնգղիղ* մի լիցի կարօտ» (ՆՀԲ, 1, 1104): Արդի հայերենում բառն ունի նաև այլ իմաստներ ինչպես՝ 1. Մկրտվող երեխայի վրա գցվող սավան կամ շոր: 2. Փեսայի կողմից հարսին տրվող ոսկեզարդ գլխարկ (գավառական): 3. Բամբակի բույսի խակ՝ չբացված պտուղը (բուսաբան.): 4. Գույթանի էջի վրա գնդաձև փայտը, որից անց են կացնում ճամբարակի օղը, արմունկ, կոռան, պորտ, փամփալ(գավառական):

Կողոբ/ կոլոփ՝ գոյ. *անթև վերարկու, փիլոն, կրոնավորի կարճ զգեստ*: «Յորժամ զպատարագն մատուցանէր, զգենոյր *զկողոբս* առաքելոյն...» (ՆՀԲ, 1, 1113): Փոխառյալ է հունարենից, գործածված է նաև *կողովբիոնայ, կողոբիոնայ*²² ձևերով:

Կոնքեռ՝ գոյ. «Լծորդ յունական *կոնիքեռ* եւ *ենքիքիոն* անունին: *Կոնքեռը* քառակուսի զարդ մըն է՝ ասեղնագործուած կամ ընտիր կերպասէ շինուած, որ երեք անկիւններէն փոքրիկ ծոպեր ունի եւ չորրորդ անկիւնէն երիզով կը կախուի գօտիէն՝ հայրապետին ձախ կողմէն եւ ձախ ազդրին վրայ»²³: «Եւ *կոնքեռ* զահեակ բարձօք. որպէս կաթողիկոս» (Մաշտոց: ՆՀԲ, 1, 1115): Փոխառյալ է հունարեն *ծունկ* և *ձեռք* բառերից²⁴:

Կրկնոց՝ գոյ. կրկնյալ կամ երկրորդ զգեստ փարաջայի վրայից, փիլոն, աղաբողոն, թիկնոց. «Եւ ասէ ցնա. Ա՛յր ուղղորդ ելեալ յերկրէ, եւ արկեալ

²⁰ Տե՛ս Գ. Զահուկյան, ՀԼՊ, էջ 527: Ս. Մալխասեանց, ՀԲԲ, հ. 2, էջ 282:

²¹ Տե՛ս Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ.2, էջ 607:

²² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 622:

²³ Տե՛ս Ս. Օրմանեան, ԾԲ, էջ 146:

²⁴ Տե՛ս Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 2, էջ 633:

զիրել *կրկնոց*» (Ա Թգ 28:14): Կազմված է *-ին* ածանցով՝ *կրկին* բառից, որն էլ *երկ* արմատից՝ *-կին* վերջածանցով՝ *երկկին*²⁵: Ս. Մալխասյանցը բառը բխեցնում է *կրուկն* (*կրունկ*) բառից՝ մեկնելով՝ «ոտքի վրա հետ դառնալով, դարձեալ»²⁶:

Հանդերձ՝ գոյ., հոմանիշ է *զգեստ* բառին. վերջինս «զգեստներուն ամբողջութիւնն է կամ թէ հանդերձ է ներքին զգեստի վրայէն հագուած կտորը»²⁷: Այս բառի պարզ արմատն է *դերձ*. իրանական փոխառություն է. *դերձակ* բառը գալիս է պահլավերեն *darzak* ձևից, իսկ հանդերձ՝ *handarz* ձևից²⁸: «Եւ եհան ծառայն անօթս ոսկոյ եւ անօթս արծաթոյ եւ *հանդերձս* եւ ետ Ռեբեկայ եւ ետ ընծայս եղբարց նորա եւ մօրն» (ՄՆ 24:53): Բազմիմաստ բառ է. 1. հանդերձ, հագուստ, 2. ծածկոց, ծածկույթ, 3. Շորի կտոր, լաթ, ձորձ, 4. Սարք, պատրաստություն:

Հողաթափ՝ գոյ.: «Հին ձևով կօշիկ մը, որ ոտքը հողէն կը պահպանէ, բայց զարշապարէն վեր չ'ելլէր. ընդհանրացած սովորութիւն է ներբանները հաստ շինել եւ մէջը ծառի կեղեւ կամ կաշի լեցնել՝ եկեղեցոյ գետնին խոնաութենէ չվնասուելու համար»²⁹: «Ած զգօտի քո եւ արկ *զհողաթափս* զոտս քո» (Գրծ 12:8): Բառն առաջացել է բնիկ հայ. «հող» բառի (նախալեզվյան *polo՝ լայն, հարթ* արմատից, հայերեն *հոլ՝* մերկ)³⁰ և «թափ» բայարմատի միացումով:

Դենջակ՝ գոյ.: Հունարեն *դենջակ* բառն է, որ փոխառված է լատիներեն *linteum* բառից՝ *վուշի կտոր, կտավ*, իսկ *linum* նշամակում է *վուշ*³¹: Ընդհանրապես բառը նշանակում է *անձեռոցիկ*: Եկեղեցու մեջ *դենջակը* ոտնավայի ժամանակ գործածում է հանդիսադիրը որպես գոգնոց. «...եւ դնէ զհանդերձսն եւ առեալ *զդենջակ* մի սփածաւ» (Յովն 13:4): Արդի հայերենի բառարաններում արձանագրված է որպես հնացած բառ:

Նարթս՝ գոյ: Նարոտը երիզաձև զարդ է, որ պսակի ժամանակ հարսն ու փեսան կապում են գլխներին. «այժմ պարզապես կարմիր ու ճերմակ մանածով շինուած բարակ առասանի ձեւով բան մըն է կապուածը, զոր իւրաքանչիւր քահանայ պատրաստ ունի իր մօտը»³²: Այս բառի ծագումն անհայտ է: ՆՀԲ-ում բառը համեմատվում է արաբերեն *նիր* բառին՝

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 681:

²⁶ Տե՛ս Ս. Մալխասեանց, ՀԲԲ, հ. 2, էջ 505:

²⁷ Տե՛ս Ս. Օրմանեան, ԾԲ, էջ 147:

²⁸ Տե՛ս Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 1, էջ 657: Գ. Ջահուկյան, ՀԼՊ, էջ 530:

²⁹ Ս. Օրմանեան, ԾԲ, էջ 149:

³⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. 3, էջ 111:

³¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 168:

³² Տե՛ս Ս. Օրմանեան, ԾԲ, էջ 161:

«գույնզգույն նկարել, գունագուն թել եւ հիւսք»³³: Պատահական նմանություն ունի վրացերեն *նավրոտի*՝ մի տեսակ ծառ³⁴: «...*նարոտ* պէսպէս նկարուց. այն էր պարանոցի նորա կապուտ» (Դտ 5:30):

Նափորտ՝ գոյ. «Համանշանակ է *շուրջառ*» անունին եւ անխտիր գործածուած իրարու տեղ. եկեղեցական զգեստն դուրս ալ՝ մէջը փաթթուելու ընդարձակ զգեստի անուն է»³⁵: Հ. Աճառյանը նշում է, որ այս բառը փոխառոյալ է հունարէն մի ձևից, որի ճիշտ համապատասխան բառը կորած է: Այն նշանակել է *հաղորդություն, զոհ առ Աստված*, բայց պիտի ունեցած լինի նաև *վերարկու, ծածկոց* իմաստը³⁶. «Ոչ ոք էր արկեալ զիրեաւ *զնափորտն*» (Փարպ., Պատմ. Հայոց, 34):

Շապիկ՝ գոյ., պահլ. փոխառություն՝ *sapik* նվիրական շապիկ զրադաշտականաց՝ դպիրների և սարկավագների բարակ վերարկու: «Որ հանէ ի քէն զբաճկոն քո, մի՛ արգելուր ի նմանէ եւ *զշապիկս* » (Ղուկ 6: 29): Արդի հայերէնում ունի հետևյալ իմաստները՝ 1. Տղամարդու ներքնաշապիկ, նաև վերնաշապիկ: 2. Կանացի սպիտակեղենի մաս: 3. Արտաքին ծածկույթ՝ տեսք՝ որևէ բանի (փոխաբ.): 4. Գրաշապիկ(տպագրական): 5. Թղթե պահպանակ՝ գրքի կամ տետրակի կազմը մաքուր պահելու համար: 6. Ատամնաշապիկ: 7. Սողունի մաշկ՝ մորթ:

Շուրջառ՝ գոյ., եկեղեցական զգեստ, որ հագնում են հոգևորականները մյուս զգեստների վրայից պատարագ մատուցելիս և հանդիսավոր արարողությունների ժամանակ. «Զգենու *զշուրջառն*...» (ՆՀԲ, 1, 492):

Պատմուճան՝ գոյ., պահլ. փոխառություն՝ *patmocan*՝ զգեստ, հանդերձ, զարդարանք³⁷: Բազմիմաստ բառ է. 1. երկար ու լայն վերնազգեստ, պարեգոտ: 2. Փառավոր զարդարուն զգեստ: 3. Ընդհանրապէս զգեստ: Սովորաբար գործածվում է որպէս համանշանակ շապիկի: «...եւ զգեցոյց նմա *պատմուճան* բեհեզեայ, եւ արկ մանեակ ոսկի ի պարանոց նորա» (Օն 41: 42):

Պարեգոտ՝ գոյ.՝ թեթև վերնազգեստ, թիկնոց, հոգևորականի զգեստ՝ կապա, փարաջա: «Մի՛ զգենուցուք ասէ երկուս *պարեգոտս*» (Մարկ 6:9): Հ. Աճառյանը *պարեգոտ*-ը համարում է իրանական ծագում ունեցող, պահլ. *paragaud* հոմանիշից՝ թեթև վերնազգեստ, պատմուճան, կապա³⁸: Այդ

³³ Տե՛ս ՆՀԲ, հ. 2, էջ 405:

³⁴ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նույն տեղում, էջ 433:

³⁵ Տե՛ս Մ. Օրմանեան, ԾԲ, էջ 161:

³⁶ Տե՛ս Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 3, էջ 437:

³⁷ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 46: Գ. Զահուկյան, ՀԼՊ, էջ 540:

³⁸ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 59:

ստուգաբանությունը ընդունում է նաև Գ. Ջահուկյանը՝ համեմատելով նաև հունարենի հետ՝ *ծիրանաքղանցք զգեստ*³⁹։ Է. Աղայանը բառը համարում է բուն հայկական կազմություն՝ *պարե-գօտ* կամ *պարի-ա-գօտ* և ենթադրում է, որ իրանական լեզուները փոխառել են հայերենից։ Նա *գօտ*-ը նույնպես հայերեն բառ է համարում⁴⁰։ Լ. Հովհաննիսյանը գրում է, որ Է. Աղայանի ստուգաբանությունը ավելի համոզիչ է⁴¹։ Արդի հայերենի բառարաններում այս բառը նշվում է որպես հնացած ձև։

Սաղաւարտ՝ գոյ. արքունի պաշտոնյաների և կրոնավորների խույր։ «Եւ առէք *զսաղաւարտն* փրկութեան եւ զուսեր Հոգւոյն» (Եփ 6: 17)։ Սաղավարտը «յատուկ քահանայական զարդ է եւ օրհնութեամբ կը տրուի»⁴²։ Այս բառը նաև ռազմական տերմին է՝ հատուկ ձևի մետաղյա զլխարկ՝ պաշտպանվելու համար։

Սքեմ՝ գոյ. «հասարակ կենաց մեջ գործածելի եւ ծիսակատարութեանց յատուկ եկեղեցական զգեստներէն տարբեր։ Սքեմին մասերն են *պարեգօտ, վերարկու, վեղար, փակեղ ու փիլոն*»⁴³։ Այս բառը փոխառյալ է հունարենից՝ *տարագ, ձեւ*, որից էլ վրացերեն *սքիմա*՝ ձև, պատկեր, քահանայական զգեստ, ռուսերեն՝ *схи́ма*⁴⁴։ «Ընկալաւ ի նմանէ *սքեմ* կրօնաւորութեան» (ՆՀԲ, 2, 768)։

Վակաս՝ գոյ.՝ ըստ երբայեցիների՝ քահանայապետի կրծանոցը, իսկ ըստ մեր եկեղեցու՝ «եկեղեցական կամ քահանայական զգեստի մաս մը, որ իբր շուրջառի օձիք՝ ուսերուն վրայ կը կանգնի... Բայց վակասը ոչ թէ շուրջառին, այլ սաղաւարտին մասն է, որուն ետեւէն մաս մը կիջնէր դէպի վիզը ծոծրակին վրայ, եւ որուն վերջաւորը աւելի զարդարուն էր»⁴⁵։ Կարող է լինել փոխառյալ իրանական արմատից, վրացերենում կա՝ *վակասի*։ «Եւ արասցեն *զվակասն* յոսկւոյ սրբոյ եւ ի կապուտակէ» (Ելք 28:6)։

Վեղար՝ գոյ. հայ կրոնավորի գլխի ծածկույթ, սրածայր, սաղավարտաձև, սև քողով ծածկված։ Փոխառյալ է հունարենից, սակայն

³⁹ Տե՛ս Գ. Ջահուկյան, նշվ. աշխ., էջ 541։

⁴⁰ Է. Աղայան, Բառաքնական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Եր., 1974, էջ 132-135, 48, 50։

⁴¹ Տե՛ս Լ. Հովհաննիսյան, Բառերի մեկնությունները հինգերորդ դարի հայ մատենագրության մեջ, Եր., 2016, էջ 43։

⁴² Մ. Օրմանեան, ԾԲ, էջ 179։

⁴³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 184։

⁴⁴ Տե՛ս Հ. Աճառյան, նշվ. աշխ., էջ 289։

⁴⁵ Մ. Օրմանեան, նշվ. աշխ., էջ 185։

բառն ավանդված չէ, կա նաև լատիներեն՝ *velarium*՝ քող, ծածկույթ⁴⁶: «...սարքուլայով եւ երկու կանգուն *վեղարով*» (ՆՀԲ, 2, 800):

Ուրար՝ գոյ.: Երկար, ժապավենաձև կտոր կամ գոտի, որ սարկավագները եկեղեցում սպասավորելու ժամանակ կրում են ձախ ուսի վրա: Այս բառը համեմատվում է լատ. *orarium*՝ երես սրբելու թաշկինակ, և հունարեն *oraron* բառերի հետ: Հունարենից բառը փոխառված է ասորերենում՝ *urara*. «Խաչանիշ *ուրարամբ* ըստ Ահարոնի» (Ժամագիրք: ՆՀԲ, 2, 559): Կարծիք կա նաև, որ *ուրար*-ը փոխառված է հենց ասորերենից, քանի որ լատիներենից փոխառելու դեպքում պիտի ունենայինք *որար* կամ *ովրար*⁴⁷: Կան երկու տեսակ ուրարներ՝ քահանայական և սարկավագական: Քահանայական ուրարը կոչվում է նաև *փորուրար*⁴⁸: Կա նաև *բազկուրար*՝ ուրարի ձև ունի, բայց փոքր է և ավելի լայն ծայրեր ունի. «Տացէ նմա *գբազկուրարն*՝ դնելով ի ձախ բազուկն (Մաշտոց, Պտրգ., 476): *Ձեռնուրար*, որ նշանակում է ձեռքի ուրար կամ բազպան. «Զայս *ձեռնուրարս* եւ բազպանս քահանայական համարել ի սպասաւորութիւն սպասաւորաց (Մաշտոց: ՆՀԲ, 2, 154):

Ուսանոց՝ շապիկի վերնի զարդարուն մասը, վակաս. «Զգենոյր քահանայապետն եւ դներ *յուսանոցն* գերկոտասան ակունս» (ՆՀԲ, 2, 555): Նշանակում է նաև *ուսադիր*:

Փակեղն՝ գոյ.՝ գլխի փաթաթան, փաթոց: «Քահանայք եւ երիցունք՝ *փակեղն* միայն արկանեն ի վերայ երկոցունց ուսոցն...» (ՆՀԲ, 2, 925): Փոխառյալ է հունարենից՝ *կապոց*, *տրցակ*, հետևաբար՝ *գլխի չալմա*: Արդի գրականում նշանակում է *կրոնավորների գլխարկ*, որի հայկական ձևը Պոլսի պատրիարքարանն է հորինել՝ *ուսափակեղ*⁴⁹: *Փակեղ* նշանակում է նաև կանանց գլխարկ: Բացի այդ՝ կազմախոսական տերմին է՝ առանձին մկաններն ու նրանց փնջերը պատող միացուցիչ հյուսվածքային նուրբ թաղանթ: *Փակեղ* է կոչվել նաև դդմի մի տեսակը:

Փիլոն՝ գոյ.՝ շուրջառ, կրոնավորի անթև վերարկու: Մետաքսյա ծաղկավոր կերպասից փիլոնը շնորհվում է քահանաներին և արեղաներին իբրև պատվի նշան: Այս բառը փոխառյալ է հունարենից, վերջինից նաև

⁴⁶ Տե՛ս Ս. Մալխասեանց, ՀԲԲ, հ. 4, էջ 328:

⁴⁷ Տե՛ս Շ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 3, էջ 615:

⁴⁸ Նորագյուտ բառ՝ *փորի ուրար*՝ քահանայի կամ եպիսկոպոսի զգեստավորման մաս, որ հագնվում է վզից և կրծքի վրայով իջնում մինչև ոտքերը (Տե՛ս Շ. Աճառյան, ՀԱԲ, հ. 3, էջ 615: Ս. Մալխասեանց, ՀԲԲ, հ. 4, էջ 520):

⁴⁹ Տե՛ս Շ. Աճառյան, նշվ. աշխ., հ. 4, էջ 472:

լատիներեն *paenulo*, ռուսերեն *фелонь*, վրացերեն *փելոնի*: «Ոչ արձակե՛ գփհլոնն ըստ ամենայն պատճառի» (ՆՀԲ, 2, 942):

Եզրակացություն

Ամփոփելով նշենք, որ մենք դիտարկեցինք այն բառամիավորները, որոնք առաջնային նշանակությամբ ծիսական, կրոնական բնույթի են: Մեր կողմից ներկայացված ծիսական եզրույթները՝ հանդերձանքի անունները, հայերենի տերմինաբանական համակարգի մաս են կազմում, հետևաբար ունեն կարևոր նշանակություն հայերենի տերմինաբանության համար, և հիշյալ բնագավառի ուսումնասիրությունը նույնպես գիտական որոշակի արժեք է ներկայացնում: Ծիսական հագուստներին վերաբերող մեր դիտարկած բառամիավորները մեծ մասամբ փոխառյալ են պարսկերենից և հունարենից: Ինչպես հայտնի է, հայերենը ամենաշատ փոխառություններ կատարել է իրանական լեզուներից կրոնակեղեցական փոխառությունները հիմնականում միջին պարսկերենից են:

Օգտագործված գրականություն

1. Աղայան Է., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, գիրք 1, 2, Ե., 1976:
2. Աղայան Է., Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Ե., 1974:
3. Աճառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, Ե., 1926:
4. Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865:
5. Աւետիքեան Գ., Սիրմելեան Հ., Աւգերեան Մ., Նոր հայկազեան բառարան, հ. 1, Եր., 1979, հ. 2, Ե., 1981:
6. Բարսեղյան Հ., Հայերեն ուղղագրական-ուղղախոսական-տերմինաբանական բառարան, Ե., 1973:
7. Զօհրապեան Յ., Աստուածաշունչ Մատեան Հին եւ Նոր Կտակարանաց, Վենետիկ, 1805:
8. Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան, Ե., 1969:
9. Խաչատրյան Լ., Գրաբարի բացատրական բառարան. ձևաբանորեն տարածք բառեր, Ե., 2003:
10. Խաչատրյան Լ., Գրաբարի բացատրական բառարան, Ե., 2003:
11. Համաբարբառ գրաբար Աստվածաշնչի, Ե., 2012:
12. Հովհաննիսյան Լ., Գրաբարի բառարան. նոր հայկազյան բառարանում չվկայված բառեր, Ե., 2010:
13. Հովհաննիսյան Լ., Բառերի մեկնությունները հինգերորդ դարի հայ մատենագրության մեջ, Ե., 2016:
14. Ղազարյան Ռ., Գրաբարի բառարան, Ե., 2000:

15. Մալխասեանց Ս., Հայերէն բացատրական բառարան, Ե., 1944:
16. Զեպէեան Ղ., Ծիսական գիտելիքներ, Անթիլիաս-Լիբանան, 1986:
17. Պապիկյան Ս., Հայ կրօնակեղեցական բառապաշարը և նրա պատմական զարգացումը, Սեդմազիր, Ե., 2017:
18. Ջահուկյան Գ., Հայերէն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010:
19. Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987:
20. Օրմանեան Մ., Ծիսական բառարան, Անթիլիաս-Լիբանան, 1979:

Сирарпи Карапетян

**Древнеармянские названия ритуального обряда как источник обогащения
лексики современного армянского языка**

Заклучение

Ключевые слова и выражения: грабар, ритуальный, одежда, термин, лексика, церковный, заимствование, греческий, персидский, латынь

Цель данной статьи является рассмотрение армянских обрядовых терминов, в частности слов, характеризующих церковную одежду. Для этого мы сочли необходимым выделить названия церковных одежд, указать источники происхождения корневых слов, привести оригинальные примеры рассматриваемых слов, чтобы показать их семантические особенности.

Материалом для изучения послужили различные исследования, посвященные религиозным и иным терминосистемам, известные толковые и профессиональные словари, различные библиографические источники. Мы сочли целесообразным толковать каждое слово, выражающее обрядовую одежду с семантической точки зрения, что и стало основанием, с одной стороны, для выделения этих церковных терминов, а с другой стороны, для оценки их как таковых, как с синхронной, так и диахронной точек зрения, тем самым оценивая важнейшую роль грабара в современном восточноармянском языке в плане обогащения словарного запаса и формирования и пополнения терминосистемы. Терминосистема каждой области не отделена от общей лексики, а является ее подсистемой, набором специфических терминов.

Конечно, религиозно-церковный словарный состав армянской лексики в основном традиционен, многие слова и термины, относящиеся к этому слою, относятся к дописьменному периоду, записываются с V века, однако в ходе исторического развития и здесь произошли различные семантические изменения. Представленные нами обрядовые термины - названия наряда -

входят в терминологическую систему армянского языка, поэтому имеют важное значение для терминологии армянского языка, а изучение указанной области также представляет определенную научную ценность.

Sirarpi Karapetyan

**Old Armenian denominations of ritual clothing as a source of enrichment
of modern Armenian vocabulary**

Conclusion

Key words and expressions: Grabar, ceremonial, clothing, term, vocabulary, ecclesiastical, borrowing, Greek, Persian, Latin.

The aim of the present article is the examination of Armenian ritual terms, in particular, the words characterising church clothing. To this aim, we have considered it necessary to distinguish between the names of church clothes, to indicate the sources of the origin of the root words, to provide original examples for the considered words in order to reveal their semantic peculiarities. Various studies devoted to religious and other term-systems, well-known explanatory and professional dictionaries and various literary and bibliographic sources have served as material for this research. We have found it expedient to interpret each word expressing ritual clothing from the semantic point of view, which has become the basis for, on the one hand, the division of these church terms, and on the other hand, for evaluating them as such, from both synchronic and diachronic points of view, thereby, valuing the most important role of Grabar in the Modern Eastern Armenian language in terms of vocabulary enrichment as well as term system formation and replenishment. The terminology system of any field is not separate from the general vocabulary, but is a subsystem of it, a set of specific terms.

Of course, the religious and ecclesiastical word layer of the Armenian vocabulary is mainly traditional, many words and terms belonging to that layer are from the pre-written period, dating back to the fifth century, however, in the course of historical development, various semantic changes have taken place here as well.

The ritual terms presented by us - the names of the outfit - are part of the terminological system of Armenian, therefore, they have significance for Armenian terminology, and the study of the mentioned field also has a certain scientific value.

Խմբագրություն է ուղարկվել 24.12.2022թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 10.01.2023թ.

Հրապարակման է հանձնարարվել 28.04.2023թ.

ԱՆԱՀԻՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Խաչատուր Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ
Բան. գիտ. թեկնածու
Էլիաստե՝ anahit1881@inbox.ru

**ԱԾԱԿԱՆ//ԳՈՅԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐ ՀԱՄԱՏԵՂՈՂ ՊԱՐԶ ԲԱՌԵՐԸ
ԳՐԱԲԱՐՈՒՄ**

Ամփոփում

Գրաբարում կան բառեր, որոնց ձևաբանական արժեքը երկփեղկված է տարբեր խոսքի մասերի միջև. դրանք հանդես են գալիս մեկից ավելի խոսքիմասային արժեքների համատեղումներով: Այդ բառերը կոչվում են խոսքիմասային տարարժեք բառեր, իսկ քերականական երևույթը՝ խոսքիմասային տարարժեքություն¹:

Խոսքիմասային տարարժեք բառերը, լինելով տարժամանակյա իրողություններ, լեզվի համաժամանակյա կտրվածքում հավասարապես կարող են հանդես գալ մեկից ավելի ձևաբանական արժեքների համատեղումներով ու համապատասխան շարահյուսական գործառնություններով:

Սույն հոդվածում մենք քննել ենք ածական//գոյական ձևաբանական արժեքներ համատեղող պարզ բառերը գրաբարում, որոնք, խոսքիմասային փոխանցումներով պայմանավորված, ձեռք են բերել մեկից ավելի խոսքիմասային իմաստ: Այդ կարգի բառերի ձևաբանական արժեքները իրացվում են շարահյուսական կիրառության մեջ:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. ածական, գոյական, պարզ բառեր, ձևաբանական արժեք, խոսքիմասային փոխանցում, առարկայական իմաստ, հատկանշային իմաստ, տարարժեքություն, շարահյուսական մակարդակ:

Ներածություն

Ածական//գոյական արժեքներ համատեղող բառերն անկախ գործածությամբ կիրառվելիս գոյական են, իսկ լրացման դերում (գոյականի վրա դրվելիս) ածական են:

¹ Տե՛ս Լ. Խաչատրյան, Տեղաշարժեր բառերի ձևաբանական իմաստի մեջ, Ե., 1985, էջ 32-33: Խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, Ե., 1996, էջ 39:

Խոսքի մասերի հարաբերակցության մասին խոսելիս Մ. Մեքաստացին առանձին-առանձին սահմանում է գոյականը՝ իբրև «մասն բանի, որ զեություն իրին նշանակէ», և ածականը՝ իբրև «ձայնք նշանականք, որք միշտ նշանակեն զինչությունս և կամ գորպիսությունս իրաց»², գոյականի և ածականի միջև դնում է «միջական» անունները, որոնք հանդես են գալիս մերթ ածականի արժեքով, մերթ՝ գոյականի³:

Մ. Չամչյանը, ած./գոյ. արժեքներ համատեղող բառերի պարագայում գործածում է «միջակք» տերմինը՝ նշելով, որ որոշ անուններ, թեև ընդհանրապես գոյական են համարվում, սակայն մասնավորաբար կարող են գործածվել որպես ածական⁴:

Խոսքիմասային փոխանցումների գործոնով պայմանավորված՝ գոյականները աստիճանաբար կարող են ձեռք բերել հատկանշային, ածականին բնորոշ իմաստ, այսինքն՝ պահպանելով նախնական առարկայական իմաստը՝ գոյականները իրենց իմաստային դաշտ են ներառում նաև հատկանշային իմաստ երկփեղկվելով խոսքիմասային արժեքով:

Խոսքիմասային փոխանցումների ընթացքում բառերը կարող են համատեղել նախկին և նոր խոսքիմասային արժեքի հատկանիշները⁵:

Որոշիչ-որոշյալ կապակցության շրջանակում խոսելով գոյականի հատկանշային իմաստ ձեռք բերելու մասին՝ Հ. Ավետիսյանը նշում է, որ «Գրաբարում որոշիչ է դառնում նաև գոյական անունը, որը զրկվում է իր առարկայական նշանակությունից և իմաստով մոտենում է ածականին, վերջինիս պես արտահայտում որակական այլ հատկանիշներ»⁶:

Մեթոդաբանությունը

Բառերի իմաստաարժեքային փոփոխությունների գործընթացը լեզվական համակարգի շարժունության հետևանք է, որ լայն առումով ընդգրկում է լեզվի զարգացման տարժամանակյա, նեղ առումով՝ համաժամանակյա կտրվածքները: Այլ կերպ ասած՝ բառիմաստի և խոսքիմասային արժեքների հարաբերակցված փոփոխությունները լեզվի

² Մ. Մեքաստացի, Քերականություն գրաբարի լեզուի Հայկազեան սեռի, Վենետիկ, 1730, էջ 193, 231:

³ Նույն տեղում, էջ 226:

⁴ Մ. Չամչեան, Քերականություն հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1779, էջ 156:

⁵ Լ. Խաչատրյան, Լեզվաբանական տերմինների ուսումնական բառարան, Ե., 2021, էջ 255:

⁶ Հ. Ավետիսյան, Որոշիչ-որոշյալ կապակցությունը գրաբարում, Ե., 1972, էջ 89:

զարգացման միևնույն փուլի շրջանակում թե նրանից դուրս միշտ կրում են տարժամանակյա բնույթ:

Այդ առումով որպես հետազոտության մեթոդ ընտրվել են համաժամանակյա և տարժամանակյա եղանակները:

Գրաբարի մակարդակում առանձնացվում են պարզ կամ «անփոփոխ», ածանցավոր, բարդ բառեր⁷, որոնք ունեցել են խոսքիմասային տարբեր արժեքներ:

Սույն հոդվածում մենք քննության ենք առել ածական//գոյական արժեքների համատեղումով հանդես եկող պարզ բառերը:

Գրաբարի ածական//գոյական երկարժեք պարզ բառերը կարելի է դասակարգել ըստ իմաստային և գործառական հատկանիշների.

ա) բառեր, որոնք ցույց են տալիս անձ և անձի հատկանիշ,

բ) բառեր, որոնք ցույց են տալիս անձ և թե՛ անձի, թե՛ իրի հատկանիշներ:

Իմաստային-գործառական հատկանիշով էլ կարելի է որոշել ածական//գոյական արժեքներ համատեղող բառերի խոսքիմասային արժեքները. եթե դրանք հանդես են գալիս որպես անձ, ապա գոյական են և ունեն առարկայական իմաստ, իսկ եթե հատկանիշ են մատնանշում, ապա ածականի գործառությամբ են հանդես գալիս և ունեն հատկանշային իմաստ:

ա) Անձ և անձի հատկանիշ ցույց տվող բառեր

Մ. Ասատրյանը նշում է, որ հայերենում շատ ածականներ ու գոյականներ ձևով տարբերակված չեն: Հաճախ անկախ բառը իր ձևով և իմաստով կարող է լինել և՛ ածական, և՛ գոյական⁸: Բայց քանի որ հայերենում ավելի տարածված է ու նկատելի ածականի գոյականացումը (և ոչ հակառակը), պետք է նշել, որ դրանք ևս ենթարկվում են այդ ընդհանուր կանոնին:

Այսպես գրաբարում **աղքատ, ամուրի, այրի, աւագ, բարբարոս, խաբեբայ, խորթ, ծեր, սրիկայ** և այլ բառեր մայր խոսքիմասային արժեքով ածական են և լրացնում են անձնանիշ գոյականի:

Այս կարգի բառերը՝ իբրև գոյականներ, անձ են ցույց տալիս, իսկ իբրև ածականներ՝ անձի հատկանիշ են մատնանշում և իմաստային զանազան նրբերանգներ են դրսևորում: Ըստ արտահայտած իմաստի

⁷ Տե՛ս մեր հոդվածը՝ «Բարդ բառերի ածական //գոյական տարարժեքությունը գրաբարում» (ՀՊՄՀ «Հայագիտական հանդես», Ե., № 2-3 (26-27), 2014, էջ 13-21):

⁸ Մ. Ասատրյան, Ժամանակակից հայոց լեզու, Ձևաբանություն, Ե., 2002, էջ 31:

բազմազանության՝ այս բառերը կարելի է դասակարգել թեմատիկ մի քանի խմբերի մեջ.

1. անձ և ժամանակային առումով անձի տարիք ցույց տվող բառերի խումբ,
2. անձնային որակներ ցույց տվող բառերի խումբ,
3. միջանձնային հարաբերություններ ցույց տվող բառերի խումբ,
4. սոցիալ-քաղաքական բնորոշումներ ցույց տվող բառերի խումբ:

1. Անձ և ժամանակային առումով անձի տարիք մատնանշող բառերի թեմատիկ խմբի մեջ մտնում են հետևյալ երկարժեք բառերը՝ **աւագ, երեց, երիտասարդ, ծեր** և այլն:

Հմտ. **Աւագ** – ած. 1. Տարիքով ավելի մեծ, երեց. Արձակէր արս երիս **աւագս** (Ագաթ., 451): 2. Մեծապատիվ, երևելի. Այս Աբգարոս կոչէր **աւագ** այր, վասն առաւել հեզութեանն եւ իմաստութեանն (Խոր., 142): 3. Մեծ, կարևոր. Ոչ ինչ **աւագ** եմ ժամանակաւ (Փարպ., 154): գոյ. Իշխան, պետ. Վաղվաղակի առնոյր զհրովարտական զառաջին սիրելի **յաւագաց** իւրոց (Բ. Մակ. Ը. 9):

2. Անձնային որակներ և սոցիալական կարգավիճակ ցույց տվող բառերի թեմատիկ խմբի մեջ են դասվում հետևյալ երկարժեք բառերը. **ամուրի, այրի, խորթ, ստրուկ, սրիկայ** և այլն:

Անձի որակային կամ վիճակային հատկանիշներ մատնանշող ածականները կարող են գոյականանալ բառակապակցության կրճատման հետևանքով: Գոյականական բառակապակցության կրճատման դեպքում ածականը հանդես է գալիս փոխանվանական գործառնությամբ, ներառում է գոյականի իմաստ ու արժեք, և ձեռք բերելով նոր բառաբերականական հատկանիշներ՝ գոյականանում է⁹:

Սրիկայ – ած. Դատարկապորտ, ստահակ, սինլքոր. Ժողովէին առ Յեփթայէ արք **սրիկայք** (Դատ. ԺԱ. 3): գոյ. Սուսերավոր ավագակ. **Սրիկայք** եւ սրավարք ի միասին հորդան տուեալք քինախնդիր լինէին (Յհ. Կթ., 325):

3. Միջանձնային փոխհարաբերություններ ցույց տվող բառերի թեմատիկ խմբի մեջ մտնում են հետևյալ երկարժեք բառերը. **թշնամի, ժառանգ, ոսոխ** և այլն:

Հմտ. **Թշնամի** – ած./գոյ. Ոսոխ, հակառակորդ, չարակամ (մարդ). ած. Այլ թագաւորն Պապ յամենայն ժամ էր **թշնամի** մեծի քահանայապետին (Բուզ., 182): գոյ. Տացէ գքեզ Տէր ի պարտութիւն առաջի **թշնամեաց** (Բ. Օրէնք. ԻԸ. 25):

⁹ Լ. Խաչատրյան, Խոսքիմասային տարարժեքությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, էջ 92:

4. Սոցիալ-քաղաքական իմաստային թեմատիկ խմբի մեջ մտնում են հետևյալ երկարժեք բառերը. **աղքատ, համբակ** և այլն:

Հմմտ. **Աղքատ** – ած. 1. Չքավոր, տնանկ, չունևոր. Զի այրին այն **աղքատ** աւելի արկ (Ղուկ., ԻԱ. 3): 2. Հետին, նվաստ. **Յաղքատ** չքաւորութենէ փախչել (Պիտ.): 3. Տկար, չնչին. Հստ Աղբիոնի **աղքատ** մտածութեան (Խոսր.): գոյ. Մուրացիկ, տառապյալ՝ չքավոր մարդ. Զանկեալն հնձոցն քոց **աղքատին** եւ պանդխտին թողուցուս (Ղեւտ. ԻԳ. 22):

Վերը նշված օրինակներից կարելի է եզրակացնել, որ գրաբարում անձ և անձի հատկանիշ ցույց տվող երկարժեք բառերը ձևավորվել են ածականի նախնական իմաստի ընդարձակման և գոյականի նշանակության ներառման ուղիով: Բառերի այսպիսի վերաիմաստավորումը, ինչպես նշել ենք, հետևանք է նաև ածական+գոյական բառակապակցության կրճատման:

Հմմտ. **գերի մարդ – գերի, թշնամի մարդ – թշնամի, սրիկայ մարդ – սրիկա**:

Ինչպես տեսնում ենք, լրացումը այս դեպքերում արտահայտում է լրացյալի իմաստը, և այս կարգի բառերի վերաիմաստավորումը արտահայտվում է նաև շարահյուսական մակարդակում, ինչն էլ ձևաբանական մակարդակում առաջ է բերում խոսքիմասային արժեքի երկփեղկում:

Բ. Անձ և անձի ու իրի հատկանիշ ցույց տվող բառեր

Գրաբարում անձ և անձի ու իրի հատկանիշ ցույց տվող երկարժեք պարզ բառերի շարքում անձի ու անձի հատկանիշ ցույց տվող բառերի իմաստներն ավելի իշխող են, իսկ իրի հատկանշային իմաստները հիմնականում փոխաբերական գործածության հետևանք են:

Այսպես, **կոյս** բառը նշանակում է թե՛ անձ և թե՛ անձի հատկանիշ:

Հմմտ. **Կոյս** – ած. 1. Չամուսնացած, օրիորդ. Անգոսնեաց **կոյս** դուստր Միոնի (Եսայ. ԼԷ. 22): 2. Կուսամայր (Աստվածամոր մակդիրը). Զօրինակն սուրբ **կուսին** Մարիամու ունէր (Ագաթ., 214): գոյ. 1. Աղջիկ. Եթէ ոք խաբեցի **զկոյս** (Ելք. ԻԲ. 16): 2. Կրոնավորուհի, միանձնուհի. **Կուսանք** սրբոյ եկեղեցւոյ ոչ վասն այնորիկ պահեն զկուսութիւն (Եզն., 287):

Կոյս բառը փոխաբերական իմաստով կարող է լրացնել առարկայական իմաստ ունեցող բառերի և արտահայտել իրի հատկանշային իմաստ.

Հմմտ. **Կոյս** – ած. փխբ. Անարատ, մաքուր, առաքինի. «Ահա **կոյս** յղութիւն կալցի եւ ծնցի որդի» (Ղեւ., 74):

Կամ՝ **հսկա** բառն ունի «շատ մեծ, ահագին, հսկայական, վիթխարի» ածականական իմաստ, ինչպես՝ **հսկա մարդ, սաք** և այլն, սակայն բառիմաստի հետագա ընդլայնումով ոչ գծային բառաստեղծմամբ դրանից

նախագրային շրջանում զարգացել է «հաղթանդամ և արտակարգ ուժի տեր անձնավորություն» գոյականական իմաստը¹⁰:

Գրաբարում անձ և անձի ու իրի հատկանիշ ցույց տվող երկարժեք պարզ բառերից են՝ **խորթ**, **ծանօթ** և այլն:

Հմմտ. **Խորթ** – ած. 1. Ոչ արյունակից. անհարազատ. Եթե առանց խրատու լինիցիք, ապա **խորթք** իցեք եւ ոչ արդիք (Եբր. ԺԲ. 8): 2. փխբ. Անսովոր, կեղծ. Փութա՛ ոչ շփոթել զերգս սաղմոսաց քոց **խորթ** խորհրդով (ՆՀԲ): գոյ. Ապօրինի զավակ, հարճորդի. Որդւոցն բարձրացելոցն անարգելով զծնողն, համայն եւ **խորթոցն** ըստ արժանեացն զօտար հայրն ու զեկամուտ յօրայն (Խոր., 359):

Եզրակացություն

Այսպիսով, տարբեր խոսքի մասերի պատկանող միավորները, գտնվելով այս կամ այն խմբի մեջ (գոյական, ածական և այլն), այսինքն՝ խմբավորված լինելով ընդհանուր իմաստային, ձևային-ձևաբանական և շարահյուսական որոշակի առանձնահատկություններով, այնուամենայնիվ լեզվի պատմական զարգացման ընթացքում ինչ-որ չափով ենթարկվում են տեղաշարժերի, որովհետև լեզուն, այսպես կոչված, քարացած երևույթ չէ, այլն հանդիսանում է մշտական զարգացող իրողություն¹¹:

Ինպես նկատեցինք մեր քննության ծիրի մեջ, ածականները գոյականների են փոխանցվում շարահյուսական կիրառության հիմքի վրա, երբ ածականը, հոդ ստանալով և հոլովվելով, ներառում է նաև լրացյալ գոյականի առարկայական իմաստը¹²:

Ածական անունների հաճախադեպ գոյականաբար գործածությունը կարող է երկփեղկել նրանց հիմնական խոսքիմասային նշանակությունը և նրանց հաղորդել գոյականի իմաստ ու արժեք:

Հատկապես անձանիշ գոյականներին լրացնող ածականները, փոխանվանաբար գործածվելով, լեզվում ամրակայվում են և՛ որպես հատկանշային բառեր, և՛ որպես անձանիշ գոյականներ:

Լեզվական փաստերի քննությունը ցույց է տալիս, որ գրաբարի ածական//գոյական արժեքներ համատեղող պարզ բառերը բավականին ինքնատիպ դրսևորումներ ունեն: Դրանք գրաբարի քերականական աշխատություններում հանդիպում են «միջակք» կամ «միջական»

¹⁰ Ս. Հայրապետյան, Ոչ գծային բառաստեղծումը հայերենում, Ե., 2011, էջ 158:

¹¹ Վ. Համբարձումյան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 2019, էջ 288:

¹² Հ. Հարությունյան, Ածական անուն, դերանուն, Ե., 1976, էջ 41:

եզրույթներով: Իրենց բառիմաստային առանձնահատկություններով պայմանավորված՝ այդ բառերը արտահայտում են՝

- ա) անձ և անձի հատկանիշներ,
- բ) անձ և անձի ու իրի հատկանիշներ:

Քերականական հղումներ

ած. – ածական

գոյ. – գոյական

Բնագրային օրինակների սկզբնաղբյուրներ

Ագաթ. - Ագաթանգեղայ Պատմություն Հայոց, Տիփլիս, 1909:

Բուզ. - Փաւստոսի Բիւզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913:

Եզն. - Եզնկայ Կողբացոյ՝ Բագրեւանդայ եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

Խոսր. - Խոսրովու Անձեւացեաց եպիսկոպոսի Մեկնութիւն ժամանակագրութեան, Պոլիս, 1840:

Խոր. - Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն Հայոց, Տիփլիս, 1913:

Ղեւ. - Պատմութիւն Ղեւոնդեայ մեծի վարդապետի Հայոց, Ս. Պետերբուրգ, 1887:

Յի. Կթ. - Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1912:

ՆՀԲ - Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, երկասիրութիւն երից վարդապետաց

յաշակերտութենէ մեծին Մխիթարայ աբբաօր՝ Հ. Գաբրիէլի Աւետիքեան, Հ. Խաչատրոյ Սիրմէլեան, Հ. Մկրտչի Աւգերեան, հ. հ. Ա-Բ, Վենետիկ, 1836 – 1837:

Պիտ. - Յաղագս պիտոյից (Ս. Խորենացոյ Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1965):

Փարպ. - Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց եւ Թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Տիփլիս, 1904:

Մնացած համառոտագրություններով բնագրային վկայությունները, որ վերցրել ենք Լ. Խաչատրյանի «Գրաբարի բացատրական բառարանից» (Երևան, 2003), գործածված են հայագիտության մեջ ընդունված կարգով, ինչպես՝ Դատ. (Դատաւորք), Երբ. (Թուղթ Պօղոսի առաքելոյ առ Երրայեցիս),

Ելք (Ելք), Եսայ. (Մարգարեություն Եսայեայ), Ղևոտ (Ղևոտականք), Մակ. (Գիրք Մակարայեցոց Բ.*), Բ. Օրենք (Երկրորդում Օրինաց):

Օգտագործված գրականություն

1. Ասատրյան Մ., Ժամանակակից հայոց լեզու. Ձևաբանություն, Ե., 2002:
2. Ավետիսյան Հ., Որոշիչ-որոշյալ կապակցությունը գրաբարում, Ե., 1972:
3. Խաչատրյան Լ., Տեղաշարժեր բառերի ձևաբանական իմաստի մեջ, Ե., 1985:
4. Խաչատրյան Լ., Խոսքիմասային տարաբեկությունն արդի հայերենի կայուն կապակցություններում, Ե., 1996:
5. Խաչատրյան Լ., Լեզվաբանական տերմինների ուսումնական բառարան, Ե., 2021:
6. Համբարձումյան Վ., Լեզվաբանության հիմունքներ, Ե., 2019:
7. Հայրապետյան Ս., Ոչ գծային բառաստեղծումը հայերենում, Ե., 2011:
8. Հարությունյան Հ., Ածական անուն, դերանուն, Ե., 1976,
9. Հարությունյան Ա., «Բարդ բառերի ածական //գոյական տարաբեկությունը գրաբարում» ՀՊՄՀ «Հայագիտական հանդես», Ե., № 2-3 (26-27), 2014, էջ 13-21:
10. Չամչեան Մ., Քերականություն հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1779:
11. Մեբաստացի Մ., Քերականություն գրաբարի լեզուի Հայկազեան սեռի, Վենետիկ, 1730:

Анаит Арутюнян

**Простые слова в древнеармянском языке (грабаре), сочетающие значения
прилагательного/существительного**

Закключение

Ключевые слова и выражения: прилагательное, существительное, простые слова, морфологическое значение, частеречный переход, предметное

*«Աստուածաշունչ մատենան հին և նոր կտակարանաց», Հայաստանի Աստուածաշնչային ընկերություն, Երևան, 1997:

значение, характеристическое значение, морфологически полисемантические слова, синтаксический уровень.

В грабаре присутствуют слова, морфологическое значение которых расщеплено между разными частями речи; данные слова представлены комбинациями в более чем одной части речи. Эти слова называются морфологически полисемантические слова, а грамматический феномен-морфологическая полисемия.

Многозначные слова в диахронической реалии, в синхронном аспекте языка могут в равной степени выступать в сочетаниях более чем одного морфологического значения и соответствующих им синтаксических функций.

Единицы, принадлежащие к разным частям речи, находясь в той или иной группе (имя существительное, имя прилагательное и др.), т. е. группируясь по некоторым общим семантическим, морфологическим и синтаксическим признакам, тем не менее претерпевают в той или иной степени изменения в ходе исторического развития языка, потому что язык есть постоянно развивающееся явление.

В данной статье мы рассмотрели простые слова в грабаре, сочетающие морфологические значения прилагательное/существительное, которые благодаря частеречным переходам приобрели разноценность. Морфологические значения таких слов выражены при применении синтаксических конструкций.

Прилагательное переходит в существительное на основе синтаксического применения, когда прилагательное, получая суффикс и склонение, приобретает значение предметности дополняемого существительного.

Частое употребление прилагательных в качестве существительных может расщепить их основное частеречное значение и подвергнуться субстантивации.

В частности, прилагательные, дополняющие личные существительные, будучи взаимозаменяемыми, закрепляются в языке как характеристические слова, так и личные существительные.

Слова, сочетающие значения прилагательное/существительное, встречаются в грабаре в грамматических работах под термином “срединный”.

Благодаря своим лексическим особенностям эти слова выражают:

- а) личность и характеристики личности,
- б) личность и характеристики личности и предмета.

**Simple words in ancient Armenian language (Grabar), combining
adjective/noun meanings
Conclusion**

Key words and expressions: adjective, noun, simple words, morphological meaning, speech part transition, subject meaning, characteristic meaning, morphologically polysemantic words, syntactic level.

In grabar there are words with morphological meaning that is split between different parts of the speech. Combinations of more than one speech category represent those words. Those words are referred to as multiple-meaning words.

Morphologically polysemantic words in diachronic reality, in the synchronic aspect of the language, can equally combine more than one morphological meaning with the associated syntactic functions.

Units belonging to different parts of speech, being in one group or another (noun, adjective, etc.), i.e. grouped according to some common semantic, morphological and syntactic features, nevertheless undergo changes to one degree or another in the course of the historical development of language, because language is a constantly developing phenomenon.

In this article, we examined the simple words in grabar, that combine the adjective/noun morphology, and acquired multiple meaning as a result of speech part transitions. Syntactic use of such terms expresses their morphological meanings.

According to syntactic application, an adjective becomes a noun when it receives a suffix and a declension and takes on the subject meaning of the complimentary word.

Frequent use of adjectives as nouns can split their basic partial meaning and undergo substantiation.

Particularly, adjectives that go with personal nouns are entrenched in the language as characteristic terms as well as personal nouns since they are used interchangeably.

Words that combine adjective/noun meanings are met in grabar grammar books under the term "medium". Due to their lexical features, these words express:

- a) personality and personality characteristics,
- b) personality and characteristics of the person and subject.

Խմբագրություն է ուղարկվել 02.03.2023թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 25.03.2023թ.

Հրապարակման է հանձնարարվել 28.04.2023թ.

ԼԻԼԻԹ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Հայաստանի պետական
տնտեսագիտական համալսարան
Բան. գիտ. թեկնածու
Էլիասյե՝ lilithakobian@gmail.com

**ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑՈՒ «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ» ԵՐԿԻ
ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՁԵՎԱԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԽՄԲԵՐԸ**

Ամփոփում

Սույն աշխատանքը նվիրված է 13-րդ դարի հայ պատմագրության նշանավոր ներկայացուցիչ Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկի բառային կազմի ձևախմբման խմբերի քննությանը: Յուրաքանչյուր խումբ ներկայացնելիս բերված են բնագրային համապատասխան օրինակներ:

Ուսումնասիրելով պատմիչի երկի բառապաշարի ձևախմբման խմբերը, դրանց առանձնահատկությունները՝ կարող ենք ասել հետևյալը:

Գանձակեցու երկի բառային կազմը հիմնականում գրաբարյան է, սակայն միննույն ժամանակ փոքր ընդհանրություններ ունի պատմիչի ապրած շրջանի լեզվական ատաղձի հետ:

Ուսումնասիրվող երկում վկայված են միայն հոմանշային երկանդամ շարքեր (**48 շարք**): Կան ն՝ նույնարմատ (**21 գույգ**), ն՝ տարարմատ (**23 գույգ**) հականիշների օրինակներ:

Բանալի բառեր ու արտահայտություններ. 13-րդ դար, պատմիչ, Կիրակոս Գանձակեցի, «Պատմութիւն Հայոց», բառային կազմ, ձևախմբման խմբեր, հոմանիշ, հականիշ, համանուն:

Ներածություն

Գեղարվեստական երկերի բառապաշարի ուսումնասիրության ժամանակ մեծապես կարևորվում է ձևախմբման խմբերի քննությունը:

Ըստ ձևի ու իմաստի՝ լեզվի բառային կազմը դասակարգելիս առանձնացնում են ձևախմբման հետևյալ խմբերը՝ հոմանիշներ, հականիշներ, համանուններ¹:

¹ Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1971, էջ 34:

Անդրադառնանք Կ. Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկում վկայված այդ խմբերին՝ քննարկելով նրանցից յուրաքանչյուրի առանձնահատկությունները:

Մեթոդաբանությունը

Վերը նշված խնդիրները իրագործելու համար կիրառվել են մի քանի **մեթոդներ**: Աշխատանքը գլխավորապես կատարվել է նկարագրական և վերլուծական մեթոդների ներդաշնակ զուգակցմամբ: Միննույն ժամանակ կիրառվել են փաստերի համադրման համաժամանակյա և տարժամանակյա մեթոդները:

Վստահաբար կարող ենք ասել, որ ցանկացած երկում կիրառված հոմանիշները տվյալ հեղինակի խոսքի անհատականության, ոճի, նաև երկի գեղարվեստականության կարևոր վկայություններից են:

Գանձակեցու երկում գործածված հոմանիշները ներկայացնենք հետևյալ սկզբունքներով: Երկում արձանագրված չեն հոմանշային եռանդամ, քառանդամ, բազմանդամ շարքեր. կան միայն հոմանշային զույգեր: Ընդ որում, դրանց մեջ գերակշռում են գոյական հոմանիշներով զույգերը:

Բերենք մի քանի օրինակներ: «Գնալ եղև նմա եւ ի մեծի արքային Տրդատայ ի Հռոմ ի տեսութիւն նշխարաց սրբոց առաքելոցն Պետրոսի եւ Պօղոսի, եւ մեծ թագաւորին Կոստանդիանոսի, եւ սրբոյ հայրապետին Սեդրեստրոսի, դնել **ուխտս և դաշինս** ի մէջ իւրեանց» (11): «Սոքա սիւնք եկեղեցոյ եւ ամրափակ պարիսպք որդւոց նորա, **աշտանակք** լուսատուք եւ **ջահք** բորբոքեալք՝ ընդհանուր ծաւալելով ընդ ոլորտս տիեզերաց» (29): «Հռոմայեցիք ելին ընդ Թիրակ ի կողմանս ասիացւոց խնդրել **զքէն վրիժուց** տառապանաց քրիտոնէից ի սկիւթացւոց եւ ի պարսից հանդերձ Տաճկաստանաւ» (106): «Նստի ի վերայ **իշոյ եւ յաւանակի** յօրինակ եկեղեցոյ հրէից եւ հեթանոսաց» (127): «Ո՛չ երբէք եղեալ է **թագաւորացն** մերոց, կամ իշխանացն ի պէտս ճանապարհաց եկեղեցի: Հարցանէր եւ զայլ վարդապետսն, եւ նոքա ասացին նմա զայն, որ առ մեծագոր **արքային** Տրդատաւ վրանն եւ սեղանն, զոր շրջեցուցանէին յարքունական բանակին» (167):

Կան նաև բայական և ածականական հոմանիշների զույգեր, ինչպես՝

«Սոքա մանկանց դաստիարակք եւ երիտասարդաց բարի օրինակք, կուսանաց զարդք եւ ամուսնացելոց օրէնք, ծերոց **սփոփիչք** եւ տկարաց **մխիթարիչք** . . .» (27): «Վերստին **նորոգեցան** եկեղեցիք, եւ պայծառացան դասք պաշտօնէից: **Շինեցան** եւ նոր վանորայք եւ եկեղեցիք . . .» (164): Իսկ զօրն թաթար դարձաւ բազում աւարաւ եւ խնդութեամբ յաշխարհն

Աղուանից, ի կայս ձմերոցի իւրոյ, **յարգաւանդ եւ ի բերրի** դաշտն, որ կոչի Մուղան» (280): «Արարին եւ երգս խաչի եւ եկեղեցւոյ, եւ այլ տօնից տէրունականաց, եւ սրբոց ամենեցուն, ապաշխարութեան եւ ամենայն ննջեցելոց, **պէսպէսս եւ զանազանս**, որ մինչեւ ցայսօր պաշտի եկեղեցիս Հայաստանեայց» (30):

Ինչպէս երևում է վերը բերված օրինակներից, պատմիչի երկում վկայված հոմանիշ բառերը հիմնականում գործածված են հենց նույն նախադասության մեջ ու շատ դեպքերում միավորված են **«էւ»** շաղկապով:

Կան օրինակներ, որոնցում հոմանիշներից մեկը անվանական հարադրություն է, իսկ մյուսը արտահայտված է բառային մեկ միավորով, ինչպէս՝ **աշխարհն Աղուանից-Աղուանք (193), Ասորոց երկիր-Ասորիք (224), եբրայական ազգ-եբրայեցի (97), Հայոց աշխարհ (68)-Հայք (75), աշխարհն Վրաց (237)-Վիրք (240)** և այլն:

Ուսումնասիրվող երկում կան հոմանիշների օրինակներ, որոնցից մեկը բայական հարադրություն է, իսկ մյուսը՝ նրանից սերած համադրական բարդություն, ինչպէս՝ **ասպատակ սփռեն-ասպատակեն (94), երկիր պագանել (232)-երկրպագել (233)**:

Պատմիչի երկում վկայված են ոչ միայն բառային, այլ նաև դարձվածքային հոմանիշ միավորներ: Այսպէս՝ Գանձակեցին «վախճանվել» իմաստով գործածել է բազմաթիվ հոմանիշ դարձվածքներ, ինչպէս *մինչեւ ցկատարումն* (էջ 6), *հանգաւ ի Քրիստոս* (էջեր 13, 81), *փոխեցաւ առ Քրիստոս* (էջ 15), *փոխեցաւ ի Քրիստոս* (էջ 81), *փոխի ի կարգս հրեշտակաց* (էջ 34), *կատարեցաւ ի Քրիստոս* (էջեր 41, 81), *ելից զկենցաղս* կամ *ել ի կենցաղոյս* (էջ 94): «Սպանել» իմաստով գործածում է *ելոյծ ի կենցաղոյս* (էջ 94) դարձվածքը:

Հականշությունը միջբառությային իրողություն է, որն արտահայտվում է գույգի անդամների միջև և բառազույգի շրջանակում էլ փակվում է²:

Արձանագրենք, որ Գանձակեցու երկում կան թե՛ նույնարմատ, թե՛ տարարմատ հականիշներ:

Նույնարմատ են հականշային գույգի՝ ժխտական նախածանցով կազմությունները, որոնք ժխտում, բացասում են նախորդի հատկանշային իմաստը: Հականիշների այս տեսակն անվանում են ժխտական³:

Ներկայացնենք Գանձակեցու երկում վկայված հականշային նույնարմատ այն գույգերից, որոնցում բաղադրիչներից մեկին ավելանում է ժխտական նախածանցը:

² Տե՛ս Ս.Աբրահամյան, Հայոց լեզու.բառ և խոսք, Ե., 1986, էջ 122:

³ Տե՛ս Էդ.Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառազիտություն, Ե., 1984, էջ 71:

Ապականացու-անապական (140), եղանեի-անեղանեի (140), չարչարեի-անչարչարեի (140), հաւատացեալ-անհաւատ (185), հարկելիք-անհարկելիք (339), անապուսեի-ապուսելիք (339), շարժուն եւ անշարժուն (353) և այլն:

Ինչպէս երևում է բերված օրինակներից, ուսումնասիրվող երկում վկայված նույնարմատ հականշային գույգերի օրինակները կազմված են ժխտական հականիշներ կազմելու գործում գրաբարում չափազանց կենսունակ **ան-** նախածանցով:

Տարարմատ հականիշները իրար հակադրվում են բառիմաստի ներհակությամբ: Գանձակեցու երկում հանդիպում են տարարմատ հականշության մի շարք օրինակներ: Ներկայացնենք դրանցից մի քանիսը: Հին եւ նոր (27), հեղգացելոց-ժրացելոց (28), տիւ եւ գիշեր (40), այրել-շիջուցանել (41), հակառակեալ-հնազանդեալ (47), աստուածային եւ մարդկային (123), մեծութիւն եւ փոքրութիւն (123), առաւելութիւն եւ նուազութիւն (123), սեր-ատելութիւն (173), արս եւ կանայս (295), երկնաւորք եւ երկրաւորք (300) և այլն:

Հարկ ենք համարում արձանագրել, որ պատմիչի երկում վկայված թե՛ նույնարմատ և թե՛ տարարմատ հականշային գույգերը հաճախ գործածվում են հենց նույն նախադասության մեջ:

Բերենք մի քանի օրինակ:

Ո՛չ մեծութիւն եւ ո՛չ փոքրութիւն, ո՛չ բարձրութիւն եւ ո՛չ խոնարհութիւն, ո՛չ առաւելութիւն եւ ո՛չ նուազութիւն, այլ մի կարգ, մի պաշտօն, մի երկրպագութիւն համագոյ սուրբ երրորդութեան դաւանի, որով գոյացան յոչեից եղեալքս ամենայն, երկինք երկնաւորօքն եւ երկիրս երկրաւորօքս, երեւելի եւ աներեւոյթ արարածք՝ յառաջինն եղեալ արարչութեան (123): Լուսք յոմանց ի նոցանէ ասել, թէ Քրիստոս՝ մարմին համագոյակից մեզ, թանձր, մահկանացու, չարչարելի, երկրային, ապականացու եւ եղանեի, ո՛չ էտո ի կուսէն, այլ անապական, անօսր, անչարչարելի, եւ անեղանեի... (140):

Վերը նշված օրինակները վառ վկայությունն են այն բանի, որ հականշային գույգի՝ նույն նախադասության մեջ կիրառությունը չափազանց կարևորվում է ռճական տեսանկյունից. դա էլ ավելի ցայտուն է ընդգծում հակադրությունը և սաստկացնում իմաստը:

Կ. Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկում կան նաև համանունների՝ ձևով նույն, իմաստով տարբեր բառերի օրինակներ, սակայն դրանք, ի տարբերություն հոմանիշների և հականիշների, անհամեմատ փոքր թիվ են կազմում:

Ակն¹ – «թանկագին քար», ալկն² – «ակունք»

Հմմտ. 1. Քանզի բղխե ի հօրե իբր **յականն** անհատաբար, դադարե յաղբեր (332):

2. Առաքեաց եւ նա ընծայս և թագ գեղեցիկ՝ ոսկւով եւ **ակամբք** պատուականօք ընդելուզեալ... (158):

Այր¹ – «տղամարդ», **այր**² – «քարայր»

Հմմտ. 1. Աղաչեաց **այրն** զնոսա, զի խնդրեսցեն զնա յեպիսկոպոսէն (327):

2. Յորմէ փախստեայ եղեալ բազումք **յայրս** եւ ի փապարս (247):

Հանդերձ¹ – «միասին», **հանդերձ**² – «հագուստ»

Հմմտ. 1. Եկին առ մեծն Սահակ, զի նովաւ **հանդերձ** ամբաստան լիցին պարսից արքային... (32):

2. Տարան ի բաղանիսն եւ լուացեալ զնա, զգեցուցին նմա **հանդերձս** ազնիւս... (47):

Հարկ¹ – «տուրք», **հարկ**² – «անհրաժեշտություն»

Հմմտ. 1. Սա զօրացաւ յոյժ եւ հնազանդեաց զտիեզերս եւ ի **հարկի** կացոյց զաշխարհս ամենայն (356):

2. Իսկ փայտեղէնսն՝ զի յերկուց են, **հարկ** է երկաթեղէն բեւեռօք պնդել... (136):

Մարտ¹ – «ամիս», **մարտ**² – «կռիվ, պատերազմ»

Հմմտ. 1. Ապա քաղցր շնչամամբ մաքուր հոգին արձակեցաւ ի կապանաց ի մարմնոյն... յուր եւ տասն **մարտի**... (347):

2. Չոգաւ ի վերայ նոցա ի **մարտ** պատերազմի դանն Մանգու (378):

Տեսիլ¹ – «տեսք, կերպարանք», **տեսիլ**² – «տեսիլք»

Հմմտ. 1. Անդ էր տեսանել **տեսիլ** ողորմագին. առհասարակ կոտորեալք ծնողքն եւ ծնունդք ընդ նոսին դիզեալք ի վերայ միմեանց (259):

2. Իսկ միայնակեաց ոմն, Նոյ անուն, տեսանէր ի **տեսլեանն**, զի Ստեփանոս զգոզն արեամբ լի առաջի Փրկչին ունէր (74):

Տէր¹ – «աստուած», **տէր**² – «իշխան»

Հմմտ. 1. ...զոր եւ ասաց փրկիչն մեր եւ աստուած **տէր** Յիսուս Քրիստոս... (8):

2. Եւ Դաւիթ որ էր **տէր** Սիւնեաց սպանեալ եղեւ ի Մոզն գաւառի (74):

Ինչպէս երևում է բերված օրինակներից, Գանձակեցու երկուս վկայված համանունների նույն շարքի մեջ մտնող բառերը հիմնականում պատկանում են նույն խոսքի մասին: Կարող ենք արձանագրել նաև, որ դրանք բառային համանունների օրինակներ են, այսինքն՝ ձևով նույն, բայց իմաստով այնպիսի գույգեր են, որոնց միավորները բառույթներ են:

Հատկանշական է այն, որ ուսումնասիրվող երկում արձանագրված է համանունների մի զույգ, որի իմաստային երկու տարբերակն էլ փոխառություն են տարբեր լեզուներից:

Բրինձ¹ «հացագգիների ընտանիքին պատկանող բույս» (պարսկական փոխառություն) – **բրինձ²** – «իշխան, իշխանորդի» (ֆրանսիական փոխառություն)

Հմտ. 1. «Պահանջէին հարիւր լիտր ցորեան, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր **բրինձ**, եւ ծնծատ, երեք տոպրակ...» (374): 2. «Թագաւորեցոյց զորդին իւր, զԷթում, մանուկ տիօք, ածեալ զնա այր դստերն Լեւոնի փոխանակ որդւոյ **բրնձին**, զոր ըմբռնեալ եղին ի բանտի» (287):

Կարող ենք վստահորեն ասել, որ համանունության վերջին օրինակները բնորոշ են հենց միջին հայերենին:

Եզրակացություն

Ամփոփելով 13–րդ դարի հայ պատմագրության վառ ու նշանավոր ներկայացուցիչ Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկի բառային կազմի ձևաիմաստային խմբերի քննությունը՝ հանգել ենք հետևյալ եզրակացություններին.

1. Պատմիչի երկում վերը նշված խմբերի վկայված օրինակների զգալի մասն են կազմում հոմանիշներն ու հականիշները, անհամեմատ քիչ են համանունները. վկայված է համանունների 21 օրինակ:

2. Ուսումնասիրվող երկում վկայված են միայն հոմանշային երկանդամ շարքեր (48 շարք):

3. Կան և՛ նույնարմատ (21 զույգ), և՛ տարարմատ (23 զույգ) հականիշների մի շարք օրինակներ:

4. Ներկայացված օրինակները վկայում են, որ պատմիչի երկում արձանագրված հոմանիշ, հականիշ և համանուն բառերը հիմնականում համագործածական բնույթի են, այսինքն՝ կարելի է ասել, որ երևույթները հիմնականում բնութագրվում են սպասելի հատկանիշներով:

5. Ինչպես երևում է բերված օրինակներից, պատմիչի երկում վկայված հոմանիշները, հականիշները և համանունները աչքի են ընկնում իմաստային ոլորտների բազմազանությամբ:

6. Գանձակեցու երկի բառային կազմը անվերապահորեն գրաբարյան է, սակայն միննույն ժամանակ փոքր ընդհանրություններ ունի պատմիչի ապրած շրջանի լեզվական ատաղձի հետ:

Օգտագործված գրականություն

1. Աբրահամյան Ս., Հայոց լեզու. բառ և խոսք, Ե., 1986:
2. Աղայան Է., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984:

3. Աղայան Է., Բառարձանական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Ե., 1974:
4. Գանձակեցի Կ., Պատմութիւն հայոց, Ե., 1961:
5. Սուրիապան Ա., Հոմանիշները ժամանակակից հայերենում, Ե., 1971:

Лилит Акобян

Структурно-семантические типы слов в труде «История Армении»

Киракоса Гандзакеци

Заклучение

Ключевые слова и выражения: 13-ый век, историк, Киракос Гандзакеци, «История Армении», состав слова, структурно-семантические типы, синоним, антоним, омоним.

С точки зрения обобщения культурной панорамы каждой нации крайне необходимы выявление, всестороннее изучение и правильная оценка ценностей прошлого, что актуально и в науке. В плане комплексного изучения средневековых историографических произведений первостепенное значение приобретает лингвистический анализ.

В армянской средневековой историографической прозе важное место занимает историк, церковный и общественный деятель XIII века Киракос Гандзакеци. Благодаря активной деятельности вардапет Киракос Гандзакеци был хорошо известен и пользовался уважением в Армении и во многих вопросах играл важную роль. Его летописная заслуга состоит преимущественно из крупного историографического произведения «История Армении», в котором историк представляет глубокие, разносторонние знания.

Обобщая исследование структурно-семантических типов слов в труде «История Армении» выдающегося представителя армянской историографии 13-го века Киракоса Гандзакеци, мы пришли к следующим выводам:

1. В указанном труде большая часть примеров указанных типов – синонимы и антонимы, значительно меньше представлено омонимов (всего 21 лексема).
2. В исследуемом произведении выявлены только двучленные синонимические ряды (48 рядов).
3. В произведении есть примеры как однокорневых (21 пара), так и разнокорневых синонимов.

4. Представленные примеры являются ярким доказательством того, что синонимы, антонимы и омонимы в труде Гандзакеци относятся к общеупотребительной лексике, то есть можно утверждать, что явления в основном характеризуются с использованием ожидаемых свойств.
5. Приведенные примеры свидетельствуют о том, что синонимы, антонимы и омонимы в указанном произведении относятся к различным сематическим полям.
6. Лексический состав в произведении Гандзакеци относится к периоду грабара (древнеармянского языка) и имеет мало общего с языковым материалом того времени, когда жил историк.

Lilit Hakobyan

Formal-semantic groups of the lexis of the work by Kirakos Gandsaketsi

"History of Armenia"

Conclusion

Key words and expressions: 13th century, historian, Kirakos Gandzaketsi, "History of Armenia", word composition, semantic groups, synonyms, antonyms, homonyms

From the point of view of shaping the cultural context of each nation, it is necessary to identify the values of the past, to study them comprehensively and to evaluate them properly. This is also relevant in science. Linguistic analysis is widely used in the complex study of medieval historiographical works.

Kirakos Gandzaketsi, a 13th century historian, clergyman and public figure, has a valuable place in Armenian medieval historiographical prose. Due to his active work, Archimandrite Kirakos Gandzaketsi was well known and enjoyed respect in Armenia, playing a significant role in many issues. His bibliographic work is composed mainly of a large historical work, the literary work "Armenian History", in which the historian presents deep, comprehensive knowledge.

Summarizing the study of the semantic groups of word composition of the work "History of Armenia" by Kirakos Gandzaketsi, a bright and prominent representative of the Armenian historiography of the 13th century, the following conclusions have been drawn:

1. Synonyms and antonyms comprise a significant part of the investigated examples of the above-mentioned groups in the historian's book, and there are relatively few homonyms: 21 examples of homonyms have been identified.

2. Only homonymous binomial series (48 series) have been identified in the work investigated.
3. There are a number of examples of similar (21 pairs) and of different root (23 pairs) antonyms.
4. The examples introduced prove that synonyms, antonyms and homonyms presented in the historian's book are mostly collaborative in nature, i.e. it can be pointed out that the phenomena are mainly characterized by some expected features.
5. As is evident from the given examples, the synonyms, antonyms and homonyms in the historian's book stand out due to their variety of semantic fields.
6. The word composition of Gandzaketsi's work is unconditionally of Grabar origin, but at the same time it has some common features with the language structure of the period when the historian lived.

Խմբագրություն է ուղարկվել 25.03.2023թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 11.04.2023թ.

Հրապարակման է հանձնարարվել 28.04.2023թ.

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ

Բան. գիտ. թեկն., դոցենտ

Էլիասցե՝ lilit_hovsepian@mail.ru

**ԵՐԳ ԵՐԳՈՑԻ «ԳԻՏԱՑԻ ԶԻ...» ՄԿՄՎԱԾՔՈՎ ՀԱՏՎԱԾԸ ԵՎ
ՎԱՐՂԱՆ ԱՐԵՎԵԼՑՈՒ ՄԵԿՆՈՒԹՅՈՒՆԸ**

Ամփոփում

Վարդան Արևելցու «Երգ երգոցի Մեկնության» մի քանի գրչագրեր ունեն «Երգ երգոցի» «Գիտացի զի մարմին...» սկսվածքով հատվածը՝ մեկնությամբ հանդերձ: «Երգ երգոցի» այս հատակտորը ունի *միայն* հայերեն Աստվածաշնչի կանոնը:

Հայագիտության մեջ այս հատվածի մեկնությունը համարվել է Վարդան Արևելցու «Երգ երգոցի Մեկնության» հետ կապ չունեցող առանձին ճառ (Փ. Այնթափյան, Հ. Քյոսեյան), որը նախատեսված էր Տոնապատճառ ժողովածուի մեջ զետեղելու նպատակով (Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. Հ^{մբ} 5862): Սակայն ձեռագրերի համեմատությամբ պարզվում է, որ գիտական շրջանառության մեջ դրված Մաշտոցի անվ. Մատենադարանի Հ^{մբ} 5862, 1121 և 3695 ձեռագրերից բացի խնդրո առարկա հյուսվածքն առկա է նաև Հ^{մբ} 4834, 5259, 1161, 5747, 3342 և Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի Հ^{մբ} 1361, 1212 և 1368 ձեռագրերում:

Հոդվածը համեմատական քննության է ենթարկում Վարդան Արևելցու ոչ միայն Մեկնության առանձին գրչագրեր, այլ նաև «Գիտացի զի...» հատակտորի մասին եղած ակնարկները, նկարագրությունները: Համեմատության արդյունքում հաստատվում է, որ «Գիտացի զի...» հատվածի մեկնությունը Վարդան Արևելցու «Երգ երգոցի մեկնության» մաս է եղել ի սկզբանե, ավելի ուշ անջատվել է բուն Մեկնությունից և մուծվել Տոնապատճառ ժողովածուի մեջ՝ որպես ճառ: Բնագրի այդ վիճակն է արտացոլում Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանի 1278 թ. ընդօրինակված Հ^{մբ} 1361 ձեռագիրը, որն ապացուցում է, որ «Երգ երգոցի» «Գիտացի զի...» սկսվածքով Վարդան Արևելցու հեղինակած մեկնությունը ոչ թե առանձին ճառ է, այլ «Երգ երգոցի Մեկնության» մաս և քննական բնագիրը կազմելու ժամանակ պետք է Մեկնության հետ դիտարկվի որպես մեկ միավոր:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. «Երգ երգոց», մեկնություն, ճառ, քննական բնագիր, Տոնապատճառ ժողովածու, գրչագիր, ձեռագիր, Աստվածաշունչ, Վարդան Արևելցի, ընդօրինակություն:

Ներածություն

Աստվածաշնչի հայերեն քննական բնագրի բարդ աշխատանքի էական խնդիրն է պարզել սուրբգրային բնագրի պատմության տարբեր փուլերը: Այս առումով Աստվածաշնչի (այս դեպքում՝ Հին Կտակարանի «Երգ երգոց» գրքի) մեկնություններն անփոխարինելի են. ի տարբերություն Աստվածաշնչի բնագրի բազմաթիվ ընդօրինակությունների, որոնք ավելի շատ են փոփոխությունների ենթարկվել, մեկնությունների մեջ սուրբգրային քաղումները հիմնականում պահպանվել են իրենց նախնական վիճակով՝ առանց էական փոփոխությունների, և ուսումնասիրողի համար դառնում են Աստվածաշնչի բնագրի «պահապանները»:

Հայերեն Աստվածաշնչի Հին Կտակարանի «Երգ երգոցն» ունի «Գիտացի զի...»¹ սկսվածքով մի հավելում, որի մեկնողական ավանդույթը ծագում է Գրիգոր Նարեկացու «Երգ երգոցի Մեկնությունից» և շարունակվում նաև նրան հաջորդած մեկնիչների մոտ: Վարդան Արևելցին նույնպես մեկնել է այս հատվածը, որը, սակայն, հայագետների կողմից դիտարկվել է որպես առանձին ճառ: Հետագա շրջանի մեկնիչները տեղյակ էին, որ քննվող հասակտորը *միայն* հայերեն սուրբգրային կանոնին բնորոշ մաս է, հաճախ տարակուսանքի մեջ են հայտնվել, սակայն ընդօրինակել են և մեկնել:

Այդ կարևոր բնագիրն է.

«1.* Գիտացի զի մարմին զբաւացուցանէ զմանկութիւն, եւ բարձրացուցանէ զշտեմարանս: Թագաւոր մեր ի գահոյս մեր, իբրեւ զարմաւ ոսկեղէն զմոսալից լցցին տաշտք մեր:

2. Դարձցի թագաւորն անդրէն ի մանկութիւն: Սիրելին ի սենեակ իւր. որոյ երգցից զսէրն: Ես իսկ եմ ի սաղմոսարանին, երգեցի ց ընդ ընկերս իմ, երգեսցո ւք եւ ուրախ լիցուք: Թագաւոր սիրելի, թէպէտ ծածկեցաք ի

¹ Գրիգոր Նարեկացու «Մեկնութիւն Երգոց երգոյն» աշխատության մեջ ունի «Էկլէսիատէս» խորագիրը. տե՛ս Մատենագիրք Հայոց, ԺԲ. հատոր, Ժ. դար, Գրիգոր Նարեկացի, Մեկնութիւն Երգոց երգոյն, Առաջաբանը և քննական բնագիրը՝ Լ. Հովսեփյանի, Ե., 2011, էջ 768-771:

տեպնեմ, աչք մեր յսնաւորք: Տէր արար զքեզ, հաստատեաց զքեզ յարգանդէ. զեղեցի՝ կդ ի կանայս. մա՛յր քո ծնցի մարմին անխեղճ»²:

Այս բնագրի կապը Վարդան Արևելցու Մեկնության հետ բացահայտում է «Երգ երգոցի» բնագրի պատմության հետ կապված կարևոր հարցեր, թույլ տալիս վերականգնել Վարդան Արևելցու հեղինակած Մեկնության բնագրի նախնական, անաղարտ պատկերը:

Մեթոդաբանությունը

Վարդան Արևելցու «Երգ երգոցի» մեկնողական հատվածներն ունսումնասիրելու համար կիրառել ենք վերլուծական, քննական, համեմատական, համադրական մեթոդներ:

Վարդան Արևելցու «Երգ երգոցի Մեկնությունը»³ պահպանվել է 50-ից ավելի գրչագիր օրինակներով: Այս երկի հեղինակային պատկանելությունը կասկած չի հարուցել, սակայն ձեռագրերի համեմատության ընթացքում պարզվեց՝ որոշ օրինակներ տարբերվում են բնագրային առանձնահատկություններով և կարող են կազմել առանձին խումբ: Դրանք այն գրչագրերն են, որոնք բուն մեկնությունից հետո ունեն «Երգ երգոցի» «Գիտացի, զի մանկութիւն...» հավելվածի (այսուհետև՝ «Գիտացի զի...») երկմասն մեկնություն:

Կարծում ենք՝ միջնադարի հայ մատենագրության մեջ շրջանառված սույն հոդվածի նյութ՝ «Գիտացի զի...» հատվածը և նրա մեկնությունները որոշակի կարևորություն ունեն, որովհետև բնորոշ են *միայն* հայկական միջավայրին, գրական շրջանառության մեջ մտել են հայ մեկնիչների կողմից և թույլ են տալիս ուրվագծել «Երգ երգոցի» բնագրի պատմության օղակները:

² ՄՄ ձեռ. Հ^մ 5259, էջ 80ա: Այս հատվածի մանրամասն քննությունը տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», Հ^մ 30, Երևան, 2020. – Լ. Հովսեփյան, «Երգ երգոցը» և Գրիգոր Նարեկացին», էջ 102:

* Համարակալումը մերն է և արված է ըստ Վարդան Արևելցու գլխաբաժանման:

³ Հայտնի է հետևյալ խորագրերով. «Հաւաքումն ի մեկնչացն Վարդան վարդապետին Երգ Երգոցին» - Մաշտոցյան Մատենադարանի (այսուհետև՝ ՄՄ) ձեռ. Հ^մ 5452, էջ 1ա, «Պարգութիւն յԵրգս Երգոյն» - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 4834, էջ 1ա, «Հոգիապայծառ Սուրբ հաւրն, լուսաւոր Վարդան վարդապետի արարեալ համառօտ մեկնութիւն Երգոյ երգոցն՝ պարզ եւ դիւրահաս՝ ի խնդրոյ վարդապետի Կիւրակոսի» - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 5259, էջ 6ա, Հ^մ 2603, էջ 295ա, Հ^մ 3213, էջ 1ա, «Վարդանայ վարդապետի արարեալ վասն Երգ երգոյն Սողոմոնի մեկնութեան» - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1156, էջ 143ա, Հ^մ 8215, էջ 1ա:

Առաջին հատվածի մեկնությունը (բնագրի մեջ՝ 1) «Եռամեծի սրբոյ) Վարդապետին Վարդանայ) արարեալ ի Բան Սողոմոնի» վերնագրով՝ որպէս Արևելցու մի ճառ գիտական շրջանառության մեջ դրել է Փ. Անթապայանը⁴: Հետագայում նրա հետևողականությամբ Հ. Քյոսեյանն այս հատվածը հրատարակել է որպէս Վարդան Արևելու նորահայտ ճառ⁵:

Փ. Անթապայանը պարզել է, որ Վարդան Արևելցու ճառերը զետեղված են այն ձեռագրերում, որոնք նրա «վերակազմած «Տոնապատճառ»-ն են, կա՛մ էլ այլ նյութերի թվում ունեն նաև սույն «Տոնապատճառ»-ը⁶ (այս տարբերակը կամ խմբագրությունը-Փ.Ա.)⁷: Նա եզրակացրել է, թե այս ճառը պարունակող ձեռագրերը (ՄՄ Հ^{մբ} 5862, 1121 և 3695⁸ - Փ. Ա.) «բոլոր պահանջված օրինաչափություններով և տվյալներով համապատասխան չեն մեր կողմից... նշված ձեռագրական խմբին, բայց հեռու էլ չեն նրանից»⁹:

«Երգ երգոցի» Վարդան Արևելցու Մեկնության ձեռագրերի համեմատությունից պարզվում է, որ հիշյալ երեք ձեռագրից բացի, խնդրո առարկա հյուսվածքն առկա է նաև ՄՄ Հ^{մբ} 4834, 5259, 1161, 5747, 3342 և Վենետիկի Հ^{մբ} 1361, 1212, 1368 ձեռագրերում¹⁰: Ի սկզբանե նկատենք, որ այս ձեռագրերից Տոնապատճառ են միայն երկուսը՝ ՄՄ Հ^{մբ} 5862 և Վենետիկի Հ^{մբ} 1212, մնացած ձեռագրերում մեզ հետաքրքրող շարադրանքը ներկայանում է որպէս ***Վարդան Արևելցու «Երգ երգոցի Մեկնության» շարունակություն:***

Հարց է ծագում. այս երկը Վարդան Արևելցու մեկնության մասն է եղել, թե հեղինակն այն հորինել է որպէս առանձին ճառ (այլ ճառերի նման)՝ իր իսկ խմբագրած Տոնապատճառում զետեղելու նպատակով: Մեր կարծիքով հարցը կարելի է քննել երկու տեսանկյունից. առաջին՝ «Երգ

⁴ Փ. Անթապայան, Վարդան Արևելցի. կյանքն ու գործունեությունը, գիրք Ա., Երևան, 1987, էջ 189 (այսուհետև՝ Փ. Անթապայան, Ա.):

⁵ Վարդան Արևելցի, ճառք և ներբողեանք, Աշխատասիրությամբ Հակոբ Քյոսեյանի, Երևան, 2000, էջ 113-121:

⁶ Նկատի ունի ՄՄ Հ^{մբ} 4139 (1267 թ.) Վարդան Արևելցու խմբագրած և նրա աշակերտ՝ Տիրացուի կողմից գրված ձեռագիրը: Այս մասին խոսք կլինի համապատասխան տեղում:

⁷ Փ. Անթապայան, Ա., էջ 182:

⁸ Այս համարը տպագրական վրիպակ է. 3695-ը պետք է կարդալ 3697:

⁹ Փ. Անթապայան, Ա., էջ 189:

¹⁰ Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց, հ. Է, Յօրինեց Հ. Ս. վ. Ճեմճեմեան, Վենետիկ, 1996, էջ 696, 664, 719-720 (այսուհետև՝ Ցուցակ Վենետիկի, Է.):

երգոցի» մեկնության հայ գրականության ավանդույթի, երկրորդ՝ Տոնապատճառի խմբագրման և գրության հանգամանքների:

«Երգ երգոցի» մեզ հայտնի առաջին ինքնուրույն հայերեն մեկնությունը Գրիգոր Նարեկացունն է: Նա մեկնել է խնդրո առարկա հատվածն ու «Եկլեսիատես» ենթավերնագրով զետեղել բուն մեկնությունից առաջ¹¹: Գրիգոր Նարեկացու Մեկնության հետքերով հնարավոր եղավ պարզել, որ «Գիտացի զի...» հատվածը «Եկլեսիատես» խորագրով և նույն կարգով առկա է միայն Երուսաղեմի Սուրբ Հակոբյան մատենադարանում պահվող Երզնկայի Աստվածաշնչի մեջ (Հ^մ 1925, 1269 թ., Երզնկա)¹²: «Երգ Երգոցի» Գրիգոր Տաթևացու Մեկնության հիմնական աղբյուրը Վարդան Արևելցու երկն է. նա նույնպես նույն հավելվածի մեկնությունը «Եկլեսիատես» խորագրով զետեղել է իր գործի վերջում¹³:

Աբրահամ Կոստանդնուպոլսեցին իր «Մեկնութիւն Երգոց երգոյն Սողոմոնի» աշխատության մեջ հավելվածի մասին գրել է. «Այլ թէ երբ կամ յումմէ եղեւ գտեալ, մեզ չէ յայտ: Եւ թէպէտ քաջ գիտեմք, զի Աստուածաշունչ մեր յընտիր օրինակէ յունաց յեղեալ եղեւ ի հայ թարգմանութիւն, տեսեալ են արդեաւք զայս սուրբ թարգմանիչք մեր, ոչ գիտեմք»¹⁴:

Բերված փաստերը ցույց են տալիս, որ Վարդան Արևելցուց առաջ և հետո մեկնիչներին ոչ միայն հայտնի էր «Գիտացի զի...» հատվածը, այլև նրա նկատմամբ ձևավորված էր որոշակի ավանդույթ: Այն հանգամանքը, որ և՛ Նարեկացին, և՛ Տաթևացին «Երգ երգոցի» հավելվածն առանձնացրել են բուն մեկնությունից, արդեն խոսում է այն մասին, որ այն համարվում էր «Երգ երգոցից» առանձին մաս՝ հավելում: Անշուշտ, քննության ենթակա է նաև այս հյուսվածքը բուն մեկնությունից զատելու պատճառը. չի բացառվում, որ սա ակնարկում է կանոնից առկա շեղումները: Հավելվածի վերաբերեալ ուշագրավ դիտարկում ունի Վարդան Արևելցին. «...իսկ

¹¹ Ծնթ. 1:

¹² Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հատոր վեցերորդ, Կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղեմ, 1972, էջ 401-416:

¹³ «Համառոտ հաւաքումն ի տեսութիւն լուծմանց Երգոյ երգոյն, աշխատասիրեալ Գրիգորիոս հսկողի, արի եւ երջանիկ հռետորի եւ քաջ փիլիսոփայի հայոց, աշակերտի եռամեծին Յոհաննու Ռոռտնեցոյ, ի լուսաւոր բանիցն վարդապետին Վարդանայ» (ընդգծումը մերն է- Լ. Հ.) - ՄՄ ձեռ. Հ^մ 1200, էջ 368ա-402ա (էջ 399բ-402ա «Եկլեսիատես»):

¹⁴ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 5788, էջ 635:

Միրեցեքն գլուխ¹⁵ կասկածանալք՝ եթէ իցէ՛ նորա, եթէ ո՛չ. բայց բանքս այս (իմա՛ «Գիտացի զի...» - Լ. Հ.), որ հանեալ եղև ի սեղան հանդիսաւոր սրտից ձերոց, թէպէտ և ոչ երեւի ի բնագիրսն Սաղովմոնի, սակայն առանց կարծեաց և հարազատ Սաղովմոնի է. և յԵրգս երգոյն կոչելոյ. նախ ի նկարագրէն իմանալ, զի կարի նման է, և ապա՝ ի յարանց սրբոց, որք առեալ են ի վկայութիւն՝ աբբա Եփրեմ և Յակոբ Սրճեցին, և պատրիարզն Ասորոց Միխայէլն. և յերկուս և յերիս վկայից հաստատեսցի ամենայն բան, ուստի յայտ է, թէ յայլմէ յումեքէ պահեցաւ և այս յազոյմանէ Հոգւոյն՝ ի խնդութիւն հարսինն եկեղեցւոյ և ի նիւթ աստուածաբանութեան և ի դաստիարակութիւն վարժից կրթութեան ուսումնասեր մտաց...»¹⁶:

Առավել քան հստակ է. Վարդան Արևելցին այս հավելվածը Սողոմոնինն է համարում նախ ըստ «նկարագրի»՝ ոճի, «զի կարի նման է», ապա հիմք է ընդունում իրեն նախորդած հեղինակների՝ Եփրեմի, Հակոբ Սրճեցու եւ Միքայել Ասորու՝ այս երկից արված վկայակոչումները: Ավելին՝ նա քաջ ծանոթ էր այս հատվածի մեկնողական ավանդույթին, քանի որ իր երկում բառացի քաղումներ ունի թէ՛ Գրիգոր Նարեկացուց և թէ՛ այլ մեկնիչներից¹⁷:

Այժմ անդրադառնանք Վարդան Արևելցու կողմից խմբագրված և նոր ձառերով «հարստացված» Տոնապատճառին: Փ. Անթապյանը պնդում է, որ Արևելցու «կազմած «Տոնապատճառ»-ը առավել հարազատությամբ պահպանվել է... Հ^մ 4139 ձեռագրում: ...Տիրացու գրիչը, ըստ երևույթին, այդ հիշատակարանը (ուստի և՛ ձեռագիրը Հ^մ 4139 - Փ. Ա.) գրել է 1270-ական թվականներին, և գուցե, ՉԻԶ. (1277-Փ. Ա.) գրելու փոխարեն ՉԺԶ. (1267 - Փ. Ա.) է գրել»¹⁸:

Եթե ընդունենք, որ Արևելցու աշակերտ Տիրացուն իր ուսուցչի խմբագրած և վերակազմած Տոնապատճառն ընդօրինակել է ամենաուշը 1277 թ.՝ ուսուցչի մահվանից 6 տարի հետո, ապա այստեղ պետք է

¹⁵ Նկատի ունի Սողոմոնի Իմաստութիւնը. Մխիթար Այրիվանեցու ցանկերում ևս (նաև այլ մատենագիրների գործերում) այս գիրքը հիշատակվում է իր սկսվածքային «Միրեցեք» բառով. տե՛ս Է. Հարությունյան, Մխիթար Այրիվանեցի, Ե., 1985, էջ 212:

¹⁶ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 5259, էջ 82աբ (ընդգծումը մերն է). հմմտ. Վ. Արևելցի, Ճառք և ներբողեանք, էջ 114-115:

¹⁷ «Կանթեղ», Գիտական հոդվածների ժողովածու, Երևան, 2003. - Լ. Հովսեփյան, «Վարդան Արևելցու «Երգ երգոցի մեկնության» առանձնահատկությունները», էջ 17-25:

¹⁸ Փ. Անթապյան, Ա., էջ 244. նույնի «Տոնապատճառ ժողովածուն», - Բանբեր Մատենադարանի, էջ 103-127. Ռ. Հ. Վարդանյան, Հայոց Տոնացույցը (4-18-րդ դար), Ե., 1999, էջ 225-226:

զետեղված լինել նաև խնդրո առարկա հյուսվածքը, եթե Վարդան Արևելցին այն գրել էր իսկապես ուրպես Տոնապատճառի մաս. սակայն Տիրացուի օրինակության մեջ այն չկա:

Ձեռագրերի համեմատությամբ պարզվում է, որ Վարդան Արևելցու մեկնության ՄՄ հնագույն՝ Հ^մ 5452 (1265 թ.) օրինակը վերջից թերի է, ուստի և մեզ հետաքրքրող հարցին պատասխանել չի կարող: Մնում է Վենետիկի Հ^մ 1361 ձեռագիրը, որն ընդօրինակված է 1278 թ.-ին և որտեղ մեզ հետաքրքրող հատվածը զետեղված է Վարդան **Արևելցու «Երգ երգոցի Մեկնության վերջում»՝ որպես հավելված**¹⁹: Եթե ստույգ է, որ Հ^մ 4139 ձեռագիրը Վարդան Արևելցու խմբագրած և վերակազմած Տոնապատճառի մեզ հայտնի հնագույն և հարազատ ընդօրինակությունն է, ապա պետք է ենթադրել, որ մեկնության հավելվածային հատվածը ավելի ուշ, հավանաբար մոտ 1290-ական թվականներին է մտել Տոնապատճառ²⁰:

Վերջում ավելացնենք, որ Երգ երգոցի հավելվածի մեկնությունը որպես Վարդան Արևելցու մեկնության մաս ճանաչել են Գրիգոր Տաթևացին²¹ եւ Նոր Հայկազյան կազմող-բառարանագիրները²²:

Եզրակացություն

Այսպիսով՝

- «Երգ երգոցի» հավելված՝ «Գիտացի զի...» հավելվածի Վարդան Արևելցու Մեկնությունը պահպանված է ոչ միայն Տոնապատճառների, այլև «Երգ երգոցի Մեկնության» մի քանի գրչագրերում, որոնցից հնագույնն ու ամբողջականը Վենետիկի մատենադարանի 1278 թ. ընդօրինակված Հ^մ 1361 օրինակն է:
- Վարդան Արևելցու խմբագրած, վերակազմած և նրա աշակերտ Տիրացուի ձեռքով ամենաուշը 1277 թ. ընդօրինակված Տոնապատճառը «Գիտացի զի...» հատվածի Վարդան Արևելցու Մեկնությունը չունի, ինչը

¹⁹ Ցավոք, այս ձեռագրը մենք չենք տեսել և ստիպված ենք բավարարվել նկարագրությամբ. Յուզակ Վենետիկի, հ. է, էջ 696: Տե՛ս նաև Մ. Մաղաթ-Թեոփիլեանց, Վարք երեւելի արանց, հ. Բ., Վենետիկ, 1839, էջ 581:

²⁰ ՄՄ ձեռ. Հ^մ 5862, էջ 167բ-173ա:

²¹ Նույն տեղում, էջ 399ա-402բ:

²² Նոր բառագիրք հայկազեան լեզուի, հ. երկրորդ, Երևան, 1981, էջ 666. «Պրակագեղ» բառի բացատրության համար բառարանագիրները բերել են մի հատված «Գիտացի, զի...» հատվածի Վարդան Արևելցու մեկնությունից՝ որպես աղբյուր նշելով Վարդան Արևելցու Մեկնությունը. «Պարարտութիւնք դաշտաց՝ տնկարար և ծաղկածին, և բոյսարձակ **պրակագեղ** և ցորենաբեր. **Վրդն. Երգ**», հմմտ. ՄՄ ձեռ. Հ^մ 5259, էջ 88ա:

թույլ է տալիս պնդել, որ այն ավելի ուշ՝ հեղինակի մահվանից հետո է մուծվել²³ Տոնապատճառի մեջ:

• Վարդան Արևելցու «Երգ երգոցի մեկնության» բնագիրը կազմելիս պետք է այս բնագրի անբաժանելի մասն համարել «Գիտացի զի...» հատվածի մեկնությունը. այդ մեկնությունն առանձին գործ, առավել ևս՝ ճառ համարելը սխալ է, որովհետև բովանդակությամբ և ժանրային հատկանիշներով ճիշտ մեկնություն է, միաժամանակ՝ ճառ գրատեսակի հետ բացարձակապես կապ չունի:

Օգտագործված գրականություն Ձեռագիր սկզբնաղբյուրներ

Մաշտոցի անվան Մատենադարան

1. Ձեռ. Հ^{մր} 5259:
2. Ձեռ. Հ^{մր} 5452:
3. Ձեռ. Հ^{մր} 4834:
4. Ձեռ. Հ^{մր} 4139:
5. Ձեռ. Հ^{մր} 2603:
6. Ձեռ. Հ^{մր} 3213:
7. Ձեռ. Հ^{մր} 1156:
8. Ձեռ. Հ^{մր} 8215:
9. Ձեռ. Հ^{մր} 5788:
10. Ձեռ. Հ^{մր} 1200:

Տպագիր սկզբնաղբյուրներ

11. Անթապյան Փ., Վարդան Արևելցի. կյանքն ու գործունեությունը, զիրք Ա., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. , Ե., 1987:
12. «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 10, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ. , Երևան, 1971:
13. «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 30, Ե., 2020:
14. «Կանթեղ», Գիտական հոդվածների ժողովածու, «Ասողիկ» հրատ. , Ե., 2003:

²³ Փ. Անթապյանը չի բացառում մեկնություններից առանձին հատվածների քաղումները Տոնապատճառի մեջ. տե՛ս Փ. Անթապյան, ««Տոնապատճառ» ժողովածուն», - «Բանբեր Մատենադարանի», հ. 10, Ե., 1971, էջ 103:

15. Մադաթ-Թեոփիլեանց Մ. , Վարք երեւելի արանց, հ. Բ., Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1839:
16. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց, հ. Է, Յօրինեց Ճեմճեմեան Հ. Ս. վ. , Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1996:
17. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, Հատոր վեցերորդ, Կազմեց՝ Նորայր եպս. Պողարեան, տպ. Սրբոց Յակոբեանց, Երուսաղէմ, 1972:
18. Մատենագիրք Հայոց, ԺԲ. հատոր, Ժ. դար, Գրիգոր Նարեկացի, «Նաիրի» հրատ., 2011:
19. Նոր բառագիրք հայկազեան լեզուի, հ. երկրորդ, [Գաբրիէ Աւետիքեան](#), [Խաչատուր Սիւրմէեան](#), [Մկրտիչ Աւգերեան](#), ԵՊՀ հրատ. , Ե., 1981:
20. Վարդան Արևելցի, Ճառք և ներբողեանք, Աշխատասիրությամբ Հակոբ Քյոսեյանի, «Ոսկան Երևանցի» հրատ. , Ե., 2000:
21. Վարդանյան Ռ. Հ. , Հայոց Տոնացույցը (4-18-րդ դար), ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ. , Ե., 1999:

Лилит Овсеян

Отрывок с началом «Я знаю, что...» «Песнь песней» и Толкование

Вардана Аревелци

Заключение

Ключевые слова и выражения: «Песнь Песней», толкования, речения, критический оригинальный текст, сборник Тонапатчар (комментарии на лекционарии или причины праздников), рукопись, Библия, Вардан Аревелци, копия.

В нескольких рукописях «Толкование Песни Песней» Вардана Аревелци вместе с его авторскими толкованиями представлен отрывок с началом «Я знаю, что...» «Песнь Песней». Этот отрывок из «Песни Песней» имеет только армянский канон Библии.

Толкование этого отрывка в арменоведении считается отдельным речением, не имеющей отношения к «Толкованию Песни Песней» Вардана Аревелци (П. Антабян, А. Кёсеян), предназначенной для помещения в сборник «Тонапатчар» (рук. № 5862 Матенадарана имени Маштоца). Однако при сравнении рукописей становится ясно, что, кроме рук. №№ 5862, 1121 и 3695 введенные в научный оборот, рассматриваемая композиция присутствует

и в рук. №№ 4834, 5259, 1161, 5747, 3342 и рук. №№ 1361, 1212, 1368 Мхитаристской библиотеки Венеции.

В статье сравнительному рассмотрению подвергаются не только отдельные рукописи Толкования Вардана Аревелци, но и аллюзии, описания на отрывок «Я знаю, что...». В результате сопоставления подтверждается, что толкование отрывка «Я знаю, что...» изначально входило в состав «Толкований Песни Песней» Вардана Аревелци, но в последствии отделилось от самого Толкования и вошло в сборник «Тонапатчар» как речение. Такое состояние исходного текста отраженного в скопированной рукописи 1278 г. № 1361 Мхитаристской библиотеки Венеции, доказывает авторство проповеди с началом «Я знаю, что...» «Песни Песней» Вардана Аревелци и не является отдельным речением, а представляется частью «Толкований Песни Песней», которые при составлении оригинального критического текста следует рассматривать как единое целое с Толкованием.

Lilit Hovsepyan

**The excerpt with the beginning “I know that...” of “Song of Songs”
and the Commentary of Vardan Areveltsi**

Conclusion

Key words and expressions: “Song of Songs”, commentary, homily, critical original text, “Tonapatchar” collection (Commentaries on Lectionaries or The Reasons of Feast days), manuscript, Bible, Vardan Areveltsi, copy.

A few of the manuscripts “Commentary of Song of Songs” by Vardan Areveltsi, along with their commentaries present the excerpt with the beginning “I know that...” of “Song of Songs”. This excerpt of “Song of Songs” retains *only* the canon of the Bible in Armenian.

The commentary of this excerpt in Armenology has been considered as an individual homily which has no relation to the “Commentary of Song of Songs” by Vardan Areveltsi (P. Antabian, H. Kyoseyan) intended to be placed in the “Tonapatchar” collection (Mashtots Matenadaran, Ms. № 5862). However, through the comparison of manuscripts it becomes clear that besides the Mss. №№ 5862, 1121 and 3695 already put into scientific circulation, the composition under consideration is also present in the Mss. №№ 4834, 5259, 1161, 5747, 3342 and the Mss. №№ 1361, 1212, 1368 of the Mekhitarist Library of Venice.

The article subjects to a comparative examination not only individual manuscripts of the Commentary by Vardan Areveltsi, but also allusions,

descriptions on the excerpt “I know that...”. As a result of the comparison, it is confirmed that the interpretation of the passage “I know that...” was originally part of the “Commentary of Song of Songs” by Vardan Areveltsi, consequently it was separated from the proper Commentary and was included in the “Tonapatchar” collection as a homily. This condition of the original text is reflected in the 1278 copied manuscript № 1361 of the Mekhitarist Library of Venice which proves that the commentary with the beginning “I know that...” of “Song of Songs” authored by Vardan Areveltsi is not an individual homily, but part of the “Commentary of Song of Songs” and should be considered as one unit with the Commentary when compiling the original critical text.

Խմբագրություն է ուղարկվել 01.04.2023թ

Հանձնարարվել է գրախոսության 14.04.2023թ.

Հրապարակման է հանձնարարվել 28.04.2023թ.

DOI:

ՆԱԻՐԱ ՀԱՄԲԱՐԶՈՒՄՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվ. գրականության
ավագ գիտաշխատող,
Բան. գիտ. թեկն., դոցենտ
Էլհասցե՝ nairahambardzumyan@yahoo.com

DOI:

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՓԱՐՍԱԴԱՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվ. գրականության
կրտսեր գիտաշխատող,
Էլհասցե՝ siranush.parsadanyan.2014@mail.ru

**ՍՐԲՈՒՀԻ ՏՅՈՒՄԱԲԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱՌՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՍՈՑԻԱԼ-
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ ԵՎ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿԱՆԱՆՑ
ԱԶՏԱՏՎՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՆԹԱՑՆԵՐՈՒՄ¹**

Ամփոփում

Ուսումնասիրության մեջ քննվել են 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Կ. Պոլսում արևմտահայ գրող Սրբուհի Տյուսաբի գեղարվեստական և հրապարակախոսական գործունեությունը, հոդվածները, սոցիալ-հասարակական հայացքները: Տյուսաբի հրապարակախոսությունը քաղաքական, սոցիալ-հասարակական և գրական-մշակութային երկխոսությունների հեռարձակման նոր փորձ էր, որը առավելապես տարածված էր 19-րդ դարի երկրորդ կեսին:

Ուսումնասիրության *նպատակն* է՝ Սրբուհի Տյուսաբի հրապարակախոսական հոդվածները հետազոտելու միջոցով բացահայտել հեղինակի գրական-մշակութային և սոցիալ-հասարակական հայացքները, ինչպես նաև դրանց դերակատարությունը կանանց ազատագրության գործընթացներում: Ուսումնասիրության *խնդիրն* է՝ վերլուծել 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ կին հեղինակ Սրբուհի Տյուսաբի հրապարակախոսական ժառանգությունը, որը մինչ օրս համապատասխան

¹ Ուսումնասիրությունը իրականացվել է ՀՀ Գիտության կոմիտեի կողմից ֆինանսավորվող գիտական և գիտատեխնիկական գործունեության պայմանագրային «Կանանց հիմնախնդիրները 19-րդ դարի երկրորդ կեսի արևմտահայ գրականության մեջ» թեմատիկ ծրագրի շրջանակներում: Ծածկագիր՝ 2IT-6B118:

քննության չի ենթարկվել: Ուսումնասիրության *նորույթը* կանանց ազատագրության և զարգացման ճանապարհները նորովի մեկնաբանելու փորձ է: Ուսումնասիրությունը միջգիտակարգային է: Այն վերլուծվել է գրականագիտության, պատմության, մարդաբանության և էթնոմշակութային փոխադարձ կապերի և առնչությունների համատեքստում: Կիրառվել են գրականագիտական, պատմական, մարդաբանական վերլուծության մեթոդները՝ ուսումնասիրվող նյութի շառավղում ընդգծելով և կենտրոնացնելով Սրբուհի Տյուսաբի հրապարակախոսական հոդվածներում գոյություն ունեցող տարաբնույթ դրսևորումները և շերտավորումները: Այսօրինակ ուսումնասիրություն կատարվում է առաջին անգամ: Այն կարևոր է և արդիական ոչ միայն միջգիտակարգայնության, այլև հայագիտության մեջ կանանց հիմնախնդիրների վերլուծության տեսանկյունից:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. Սրբուհի Տյուսաբ, հրապարակախոսություն, աշխարհաբառ հայ լեզու, օսմանյան բռնապետություն, Կ. Պոլիս, Զմյոռնիա:

Ներածություն

Սրբուհի Տյուսաբի գեղարվեստական և հրապարակախոսական գործունեությունը սկսվում է 1880-ական թվականների Կ. Պոլսի և Զմյոռնիայի մամուլում տպագրված հոդվածներից: Տյուսաբի սոցիալական, քաղաքական և հրապարակախոսական մտահոգությունների առանցքը, ընդհանրապես, 19-րդ դարի երկրորդ կեսին չափազանց արդիական և ժողովրդականություն վայելող կանանց ազատագրության (կրթություն, դաստիարակություն, բարեգործություն, իրավունքներ և ազատություններ, աշխատանք, ընտանիք) հիմնախնդիրներն էին: Հասարակության ամենաճնշված անդամը, ըստ Տյուսաբի, կինն էր, ով ժամանակակիցների բնութագրությամբ դարձել էր ծննդաբերության մեքենա մը՝² «Ծնիլ ու անիծվել... ծննդաբերության մեքենա մը դառնալ, մատնոցը ձեռքն չթողուլ,

² Այս հանգամանքը լավագույնս արտահայտված է Զապել Եսայանի «Սիլիհտարի պարտեզներ» (1935) վեպի «Մեր ընտանիքը» հատվածում, երբ Եսայանը բնութագրում է իր մեծ մորը՝ Լուսիկ տատիկին, ով 13 երեխա էր լույս աշխարհ բերել: Տե՛ս Զ.Եսայան, Սիլիհտարի պարտեզներ, Ե., 2018, «Անտարես», էջ 9:

տունին հավթոութովն և ավելին կոթը բռնելով օրերը անցուցել խոհանոցին մեջ հոտիլ»³:

Տյուսաբը կանանց ազատագրության գաղափարին հանգել էր ոչ միանգամից: Նա գտնում էր, թե կանանց կրթությունը և դաստիարակությունը պետք է ազատ լինեն կրոնական ներազդեցություններից, որոնց հետևանքով կինը դառնում է մի էակ *առավել ի վնաս, քան թե հոգուտ ընկերության*⁴: Տյուսաբը անդրադարձել է նաև կրոնի և, ընդհանրապես, մարդու և աշխարհի զարգացման և առաջընթացի անհամատեղելիության հիմնահարցերին և պայքարել է այդ վտանգի դեմ՝ «Յորչափ ազգության գաղափարը կրոնքի գաղափարեն չի զանազանվի, ցորչափ կրոնքը ազատ խղճի խնդիր մը չի համարվի ու ազգությունը իբրև ժողովրդյան էական կյանքը, ցորչափ կրոնքը և ազգությունը, այս երկու որոշ սկզբունքները, յուրյանց սեփականացյալ սահմանաց մեջ չամփոփվին, միության, ազգության ու հառաջադիմության բառերը սնտոի հույսեր են»⁵:

Սրբուհի Տյուսաբի հրապարակախոսության առանցքում նաև հայոց լեզվի աշխարհաբարացման հիմնախնդիրներն էին: 1880 թվականին Տյուսաբը տպագրում է «Աշխարհաբառ հայ լեզուն» հրապարակախոսական հոդվածը, որը ուղղված էր նոր գրական լեզվի պաշտպանությանը: Ընդգծելով լեզվի պարզեցման դրույթները, նա գրում է՝ «նախ աշխարհաբառի ձևակերպությունը իբրև մեր գլխաւոր պէտքերէն մէկն համարելու է, քանի որ առանց կանոնադրութեան մը ողորկ և միակերպ ոճ մը չենք կրնար ունենալ և հետեւապէս վայելուչ մատենագրութիւն մը՝ այն կենսական հիւրը որով ժողովուրդ մը կը սնանի, կը զարգանայ, և մեծ կը հանդիսանայ»⁶: Տյուսաբը աշխարհաբար լեզվի տարածման կողմնակիցներից էր, քանի որ հավատում էր՝ առաջադիմության առաջին նախապայմանը ազգի համար հասկանալի լեզուն է՝ «Կը գտնուին այնպիսիներ որոնք լեզուն իբրև երկրորդական խնդիր կը նկատեն, առարկելով թէ լեզուն ձեւ մ' է միայն իմաստը բացատրելու. բայց նոյն իսկ յօգուտ իմաստին ձեւը ազնուացնելու է, որպէս զի անոր ամենայն կատարելութիւնները երեւան ելլան: Յետոյ կաճառի մը միջոցաւ լեզուին հիմունքը հաստատելու է, և ոչ թէ մասնաւոր անձանց կանոնադրութեամբը,

³ Գր. Զիլինկիրյան, Ուղևորություն ի Կոստանդնուպոլիս, «Արեւելեան մամուլ», Զմյուռնիա, 1883, էջ 114-115:

⁴ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, թիւ 2587, էջ 2:

⁵ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, թիւ 2528, էջ 2:

⁶ Ս. Տյուսաբ, Աշխարհաբառ հայ լեզուն, Կ. Պոլիս, 1880, տպ. Յովսէփայ Գալաֆեան, էջ 14:

որ ուրիշ նպատակի չի ծառայեր եթե ոչ շփոթությունը աւելցնելու: Վերջապէս որչափ այդ ձեռնարկությունը ետ մնայ ճաշակը կ'ապականի, լեզուին մէջ անիշխանությունը կը զօրանայ, և վնասակարը կ'արմատանայ»⁷: Այս առաջադրությամբ և նախապայմանով է Տյուսաբը գրել «Աշխարհաբառ հայ լեզուն»⁸ հոդվածը, որը տպագրել է առանձին գրքույկով և ողջ հասույթը նվիրել է «Դպրոցասիրաց Հայուհեաց Ընկերութեան»⁹:

Մեթոդաբանությունը

Գրականագիտական մեթոդի միջոցով քննվել է 19-րդ դարի երկրորդ կեսին Կ. Պոլսում արևմտահայ գրող Սրբուհի Տյուսաբի գեղարվեստական և հրապարակախոսական գործունեությունը, հոդվածները, սոցիալ-հասարակական հայացքները: Տյուսաբի հրապարակախոսությունը պատմա-քաղաքական և սոցիալ-հասարակական երկխոսությունների հեռարձակման նոր փորձ էր, որը առավելապես տարածված էր 19-րդ դարի երկրորդ կեսին: Այս համատեքստում կիրառվել է պատմական մեթոդը, որի միջոցով փորձ է արվել առանձնացնել հեղինակի հոդվածներում առկա 19-րդ դարի երկրորդ կեսի պատմական և պատմաքաղաքական ենթատեքստերը: Հեղինակի գրական-մշակութային և սոցիալ-հասարակական հայացքները, ինչպես նաև դրանց դերակատարությունը կանանց ազատագրության գործընթացներում քննվել են մարդաբանության տեսանկյունից:

Հրապարակախոսությունը որպէս սոցիալական բողոքի միջոց

1880-1882 թվականներին Կ. Պոլսի և Զմյուռնիայի մամուլում Սրբուհի Տյուսաբը տպագրել է հրապարակախոսական հոդվածներ՝ «Կանանց դաստիարակությունը»¹⁰, «Քանի մը խոսք կանանց անգործության մասին»¹¹,

⁷ Նույն տեղում, էջ 14:

⁸ Ս. Տյուսաբ, Աշխարհաբառ հայ լեզուն, Կ. Պոլիս, տպ. Յովսէփայ Գավաֆեան, 1880, 15 էջ:

⁹ Տե՛ս Պողոսեան, Հ. Եփրեմ Վ., Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու, հ. Ա. Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1957, 748 էջ:

¹⁰ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, դեկտեմբեր:

¹¹ Հոդվածը տպագրվել է «Թերճեմանը էֆքեար» հայատառ տաճկերեն թերթում (1881, թիւ 1212), ապա արտատպվել է Զմյուռնիայի «Արեւելեան մամուլ» հանդեսում (1881, սեպտեմբեր, էջ 345-350) և Թիֆլիսի «Մեղու Հայաստանի» լրագրում (1882, փետրվարի 29, էջ 16): Տե՛ս «Արեւելեան մամուլ», Իզմիր, 1881, սեպտեմբեր:

«Հայ ընկերությունը»¹², «Կանանց աշխատության սկզբունքը»¹³, որոնց միջոցով բարձրաձայնել է կանանց ազատագրությանը վերաբերվող սոցիալ-հասարակական, տնտեսական (աշխատանքի), կրթադաստիարակչական և գրական-մշակութային հիմնահարցեր՝ լավ պատկերացնելով, թե սուլթանական բռնապետության պայմաններում ազատախոհությունն ու կանանց ազատագրության հիմնախնդիրները սակավ իրագործելի են: Օսմանյան բռնապետության մեջ ազատախոհությունն ու ազատամտությունը, կանանց ազատագրման և իրավունքների հավասարության խնդիրները որևէ կերպ չէին կարող հիմնավորվել և արմատավորվել¹⁴: Կնոջ կողմից կանանց ազատության, կրթության և իրավունքի հարցեր բարձրացնելը մեծ համարձակություն էր պահանջում: Նա իր գիտելիքներն ու փորձը ներդնում էր երիտասարդ իգական սերնդի կրթության և դաստիարակության գործում:

«Քանի մը խոսք կանանց անգործության մասին» և «Կանանց աշխատության սկզբունքը» հոդվածներում Տյուսաբը իրացնում է կանանց աշխատանքի հարցը: Տյուսաբի պայքարը կին-տղամարդ իրավահավասարության առիթով, սկսվում է «Կանանց դաստիարակությունը» հոդվածից, որում հեղինակը առավել ընդհանրացնում է նշյալ հիմնախնդիրը՝ զուգահեռաբար բարձրացնելով նաև ազգի կրթության և լուսավորության հարցերը: Ըստ նրա՝ իսկական զարգացումը ստեղծվում է ուսման, բարոյական կրթության և արժեքների զուգակցումով: *Բարոյական մարդ դաստիարակելու* պատասխանատու Տյուսաբը դիտարկում է կնոջը և հորդորում, թե հարկավոր է ուղղորդել կանանց՝ զարգանալու: Նա գտնում էր, թե վարժարաններում պետք է կրթվեն և դաստիարակվեն ապագա ամուսինները և մայրերը: Ըստ հեղինակի՝ կինը դպրոցից պետք է սովորի *ընտանեկան կամ ընկերական շահը վերադասել անձնականին*, լինի հաստատական, առաքինի, ձեռք բերի *տնտեսական գիտություն*: Մայրը

¹² Ս. Տյուսաբ, «Կանանց դաստիարակությունը», «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880 (դեկտեմբեր), էջ 2-3:

¹³ «Արեւելեան մամուլ», Իզմիր, 1881, դեկտեմբեր:

¹⁴ 1876 թվականին Աբդուլ Համիդի՝ պետության զավթումից հետո օսմանյան կայսրության պատմության մեջ սկսվել էին սարսափներով լի ժամանակներ: Հայության վիճակը ծանր էր: Գավառներում մոլեգնում էր սովը, մարդիկ զաղթում էին: Համիդյան բռնապետությունը խեղդում էր ամեն տեսակ ազատ խոսք և զաղափար: Բրար հաջորդելով սկսեցին փակվել հայոց մշակութային կենտրոնները՝ թատրոնը, արգելվեցին հայոց թագավորների և գորավարների նկարների, ազգային երգարանների տպագրությունը, հայրենասիրական բանաստեղծությունների արտասանությունը: Ամեն ինչ ենթարկվում էր գրաքննության:

պարտավոր է իր զավակին դաստիարակել ոչ միայն որպես *բարեկիրթ ու մեծահոգի* մարդ, այլև՝ *«ազգասեր մը, որուն համար սուրբ են ազգին հառաչանք և արտասուք, սուրբ են նորա հրճվանք, սուրբ են նորա իրավունք...»*¹⁵:

Կանանց ազատականացման հարցում, իհարկե, մեծ էր պահպանողական հանրության դիմադրությունը, հետևաբար՝ կնոջ բերանով կանանց ազատագրության հարցեր բարձրացնելը մեծ համարձակություն էր պահանջում: Հողվածներում Տյուսաբը ներկայացրել է կանանց անազատ վիճակը, առաջադրել է երկու սեռերի սոցիալական և տնտեսական հավասարությունների, կրթության և աշխատանքի իրավունքների պահանջները՝ գործնականում արևմտահայ իրականության մեջ դառնալով կանանց ազատագրության գաղափարը պաշտպանող երկրորդ կինը՝ Էլպիս Կեսաբացյանից հետո: Ըստ Մատթեոս Մամուրյանի՝ հրապարակախոսական հոդվածներով Սրբուհի Տյուսաբը *դառը ճշմարտություն* ասելու բարոյական արիություն ունեցավ՝ *մատը դնելով ազգային ծանր վերքի վրա*:

Սրբուհի Տյուսաբի «Քանի մը խօսք՝ կանանց անգործութեան մասին» հոդվածը լույս է տեսել 1881 թվականին «Թերճեմանը էֆքեար»¹⁶-ում: Այն բարձրաձայնում է աշխատանքի փրկարար դերը և նշանակությունը կանանց կյանքում, բողոքում է նախապաշարումների դեմ, որոնք արգելք են կնոջ անկախությանը: Այս հոդվածը արժանացել է մամուլի ուշադրությանը և տարբեր հրապարակախոսների դրական և բացասական կարծիքներին:

«Հայերուն մտական հառաջդիմության վրա քանի մը խոսք» բանախոսությունը

Սրբուհի Տյուսաբի հրապարակախոսական ժառանգությունը ուսումնասիրելիս հանդիպում ենք նաև հայերի մտավոր ձեռքբերումների մասին ֆրանսերեն մի դասախոսության, որը հեղինակը կարդացել է Կոստանդնուպոլսի հունական բանախոսարանում՝ տվյալ հաստատության նախագահի հրավերով:

Ըստ Եղիա Տեմիրճիպաշյանի՝ այդ ընտրությունը պատահական չէր, քանի որ Տյուսաբը հայերեն հոդվածների հետ մեկտեղ, տպագրել էր նաև *ֆրանսերեն քանի մը լուրջ հոդվածներ*¹⁷, որոնք ծանոթ էին մայրաքաղաքի եվրոպամետ հասարակությանը: Տյուսաբի հեղինակությունը մեծ էր նաև

¹⁵ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, դեկտեմբեր:

¹⁶ Հայատառ թուրքերեն թերթ, որի խորագիրը թարգմանաբար նշանակում է՝ կարծիքների թարգմանիչ:

¹⁷ «Գրական և իմաստասիրական շարժում», Կ. Պոլիս, 1885, տետր յոթերորդ, էջ 121:

որպես արևմտահայ կանանց երկրորդ խոշոր կազմակերպության՝ «Դպրոցասեր տիկնանց ընկերության» ատենապետ¹⁸։ Բացի այդ, նա հասարակական բարձր դիրք ուներ՝ ամիրայի թոռ էր, նշանավոր գերդաստանի դուստր և պալատական երաժշտախմբի ղեկավարի՝ Պոլ Տյուսաբի կինն էր։ Չնայած վերոնշյալ հանգամանքներին՝ Տյուսաբը գրում է, թե բանախոսությունը **խիստ անկատար է և շատ պակասներ ունի**, և ինքը չի կարողացել արտացոլել իրերի իսկական վիճակը, քանի որ իր **բերանը փակել էր համիդյան բռնապետության սարսափը**։ Նա ստիպված էր չմտաբերել Նալբանդյանին, Աբովյանին կամ Բաֆֆուն և չարտասանել *Հայաստան* բառը¹⁹։ Այս հանգամանքները լավ էր պատկերացնում Հայկակը (Արփիարյան), ով իր անդրադարձում նշում էր Տյուսաբի զգուշավորության պատճառների մասին՝ «Քաղաքագիտությունը կը պահանջե այս եղանակով խոսիլ»²⁰։ Բանախոսությունը, արևմտահայ գրական մշակույթը տարածելու, հույն և հայ մտավորականությունը մոտեցնելու կարևոր փորձ էր։ Այս առիթով, ուշագրավ է նաև Գրիգոր Չիլինկիրյանի նախաբանը, որը հեղինակը 1882 թվականի մարտի 22-ին ուղղել է «Թերճեմանը էֆքեար»-ի խմբագրին²¹։

¹⁸ Տե՛ս Պողոսեան, Հ. Եփրեմ Վ., Պատմություն հայ մշակութային ընկերություններու, հ. Ա. Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1957, 748 էջ։

¹⁹ Նշենք, որ Բ Դոան հրամանով 1880 թվականից քաղաքականապես արգելվել էր *Հայաստան* բառի գործածությունը։

²⁰ «Մշակ», 1882, թիւ 55։

²¹ «Խմբագիր «Թերճեմանը էֆքեար» պատմական լրագրո»,

Ազնիվ Տիկին Սրբուհի Տյուսաբ Հունաց Միլլողոսին մեջ ըրած ընտիր բանախոսութամբն ոչ միայն իր անուրանալի տաղանդին, այլ նաև Հայ անվան փայլ մ'նս տվավ։ Իր համակիր ունկնդիրներեն մին ըլլալու բարեբախտությունը ունեցա, հպարտություն զգացի Հայագգի գտնվելովս, և բանախոսութենեն ետք անկեղծությամբ և հուզմամբ շնորհավորեցի ուշիմ և լեզվազետ Արմենուհին, որ հառաջդիմության ձեռնարկի մը մեջ հանդգնության զգացումն մը ներշնչվիլը և գործքը խոսքեն վեր դասելը սրբազան պարտ մը կը համարի իրեն։ Նկուն ազգերու վերաշինության պայմաններուն մին է լուսավոր և զորավոր ազգերու համակրության արժանի ըլլալ։ Կարելի չէ այս համակրությունը վայելել առանց հառաջադիմական գեղեցիկ հանգամանք ունենալու։ Մետանի հաղթություն մ'ոչինչ է՝ համեմատվելով հառաջադիմական հաղթության մը հետ։ Մին սահմանված է ռազմագիտական պատահարներու գումարին վրա բարդվելու և անցելույն մթության մեջ մնալու. մյուսը կանգունն է ժամանակին և պատմության շահասիրական շողորթությունը և հավիտենապես ակներև կը մնա մարդկային խղճին մեջ։ Կան պարագաներ, ուր կը հավնիմ թե լուսավորության ոգին կրնա ավելի շուտ արշավել, երբ ոյժն իրավանց ծառայելու կը սահմանվի։ Բայց կը հավտամ թե բանահյուսական

19-րդ դարի երկրորդ կեսի մամուլի հաղորդագրություններից և թղթակցություններից տեղեկանում ենք, որ դասախոսությունը ընթերցվել է 1882 թվականի մարտի 12-ին, մոտ հինգ հարյուր հազար հայ և հույն ունկնդիրների առաջ, ապա, հրապարակախոս և թարգմանիչ Գրիգոր Չիլինկիրյանի թարգմանությամբ և հակիրճ առաջաբանով, «Հայերուն մտական հառաջադիմության վրա քանի մը խոսք» խորագրով տպագրվել է «Թերճեմանը էֆքեար» հայտատառ տաճկերեն թերթում: Նշենք, որ Տյուսաբի «Հայերուն մտական հառաջադիմության վրա քանի մը խոսք» խորագրով դասախոսությունը մեծ աղմուկ էր ստեղծել, արևմտահայ և արևելահայ պարբերականների էջերում դարձել էր մտքերի աշխույժ փոխանակության և նույնիսկ վիճաբանության նյութ:

Հայ կնոջ՝ օտար բեմի վրա ելույթ ունենալը, Մատթեոս Մամուրյանը գնահատել է որպես պատվաբեր ու պատմական նշանակություն ունեցող երևույթ, որը «ցույց կ'տա կանանց հակումն ու մասնակցությունն ազգային, բարոյական և մտավոր զարգացման»²²: Ինչպես վկայում են Մամուրյանն²³ ու Հրանտ Ասատուրը²⁴, Տյուսաբի հրապարակային ելույթի մասին դրվատանքով է արտահայտվել նաև Կ. Պոլսի եվրոպական մամուլը՝ դրա մեջ տեսնելով հայրենասիրական շարժառիթներ: Թիֆլիսի «Մեղու Հայաստանի» լրագրի Կ. Պոլսի թղթակից Սոսյունը²⁵ նույնպես գովասանքի

հրաշակերտ մը, հնարագիտական գյուտ մը, ճարտարագիտական գործ մը, ստուգապես հառաջդիմական ձեռնարկ մ' երբեմն աննսեհ ժողովրդյան մը ճակատագրին բարկությունը ավելի ապահովապես կը հանդարտեն, ճշմարիտը, գեղեցիկը, օգտակարը սիրող ազգերու ուշադրությունն ալ ավելի հաստատ կերպով կը հրավիրեն անոր վրա, քան թե նյութական ույժի տմարդությունները: Արդ, կը կարծեն թե Տիկին Սրբուհի Տյուսաբ Հայոց փանաքի այլ իրական հառաջդիմության վրա Սիլլոդոսի մեջ խուռն բազմության մ' առջև խոսելով և օտարներուն համակրությունը գրգռելովը նոր և փրկավետ ծառայություն մ' ըրավ մեր ազգին: Ֆրանսերեն լեզվով արտաբերված իր գեղեցիկ բանախոսության մի քանի հատվածներն օտար թերթերու մեջ արդեն հրատարակվեցան, բայց Հայ լրագիրներուն և ոչ մին տակավին հրատարակեց ամբողջ բանախոսության թարգմանությունը: Բարեբախտություն ունեցա ստանալու անոր բնագիրը, և անվանի գրագիտուհիին արտոնությամբը թարգմանելով, ահա Ձեզ կը դրկեմ, որ հաճիք ամբողջապես հրատարակել Ձեր ընտիր թերթին մեջ: Գր. Չիլինկիրյան, Բերա, 22 մարտ, 1882»: Տե՛ս «Թերճեմանը էֆքեար», 1882, 24 մարտի, 1383, էջ 2:

²² «Արևելեան մամուլ», 1882, ապրիլ, էջ 173: Այս տեղեկությո՞ւր արտատպվել է նաև «Լույս» լրագրում, 1882, մայիսի 22, թիւ 247:

²³ Նույն տեղում:

²⁴ Հ. Ասատուր, Դիմաստվերներ, Կ. Պոլիս, 1921, էջ 158:

²⁵ *Սոսյունը* գրական կեղծանուն է:

խոսքեր է գրել դասախոսության առիթով²⁶: Սակայն ընդհանուր այս պատկերի լիարժեքությունը խախտել է «Մշակի» պահպանողական մի թղթակից (Մ. Վ.), ով բանախոսությունը որակել էր *ոգու ստորության ապացույց մի*, քանի որ Տյուսաբը խոսել էր հույների առաջ, որոնց *«ոչ բարեկամությունը մեզ հարկավոր է և ոչ ալ թշնամությունն աղետալի»*²⁷: Այս առիթով, բավական մեծ և ծավալուն բանավեճ կա ծավալված Թիֆլիսի «Մեղու Հայաստանի»²⁸ և «Մշակ»²⁹ պարբերականների էջերում, ինչը հաստատում է, որ բանախոսությունը ներկայացրել է հասարակական հետաքրքրություն և հուզել է մտավորականությանը: Նշենք, որ Սրբուհի Տյուսաբի հրապարակախոսական ժառանգության այս կարևոր փաստը դուրս է մնացել գրականագետների ուշադրությունից³⁰:

Այս բանախոսությամբ Սրբուհի Տյուսաբը նպատակ է ունեցել Կ. Պոլսում ապրող հույն ազգաբնակչությանը ծանոթացնելու հայերի՝ վերջին հիստուն տարիների մտավոր զարգացումներին, առաջադիմությանը և ձեռքբերումներին: Այսօրինակ նպատակներ իրագործելը նշյալ ժամանակաշրջանում չափազանց դիսկալին էր, սակայն կարևոր, քանի որ 19-րդ դարի 80-ական թվականներին օսմանյան բռնապետությունում գրաքննության զոհ էին դառնում ոչ միայն հայկական, այլև հունական թերթերը, արգելվում էին ազգային թատրոնները, ամենուր տիրում էին քաղաքական, տնտեսական և սոցիալական հալածանքները ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ, հատկապես՝ հայերի և հույների, որոնք կազմում էին երկրի քրիստոնյա բնակչության մեծամասնությունը³¹:

²⁶ «Մեղու Հայաստանի», 1882, թիվ 29:

²⁷ «Մշակ», 1882, թիվ 54:

²⁸ Դասախոսությանը մի առանձին թղթակցություն է նվիրել Հայկակը (Արփիար Արփիարյան), ով դրական գնահատելով, կատարել է նաև քննադատական դիտողություններ: «Մշակ», 1882, ապրիլի 3, թիվ 55:

²⁹ «Մշակի» էջերում տեղ գտած քննադատությունը զայրացրել է «Մեղու Հայաստանի» թղթակից Սոսյունին, և նա իր մի հոդվածում անդրադարձել է այդ հարցին: «Մեղու Հայաստանի», 1882, մայիսի 5, թիվ 45:

³⁰ «Թերճեմանը Էֆքեար» լրագրի 1882 թվականի դեկտեմբերյան անհրաժեշտ համարը (ընդհանրապես, բոլոր համարները), որոնցում լույս է տեսել դասախոսությունը, Ե.ի Ազգային գրադարանում, ԳԱԹ-ում, Պատմության արխիվում և Մատենադարանում չեն պահպանվել:

³¹ Խառատյան Ա., Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1857-1908), ՀԽՍՀ ԳԱ Պատմ. ինստ, Ե., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989:

**Կանանց իրավունքների պաշտպանությունը և ազատագրությունը որպես
Սրբուհի Տյուսաբի հրապարակախոսության հիմնադադափարներ**

Կնոջ *իրավունքների պաշտպանությունը* և *ազատագրության հիմնախնդիրները* Տյուսաբի հրապարակախոսության հիմնական գաղափարներն էին, որոնք նա հետագայում կերպավորեց «Մայտա»³², «Սիրանոյշ»³³, «Արաքսիա կամ վարժուհի»³⁴ երկերում, և իբրև առաջին վիպասանուհի, մեծ ազդեցություն ունեցավ ժամանակի հայ հասարակության, կնոջ մտածելակերպի և հասարակության մեջ կնոջ դերակատարության կարևորության վրա՝ իր առանձնահատուկ տեղը գրավելով նաև հայ գրականության պատմության տիրույթում³⁵:

Հրապարակախոսական հոդվածներում Սրբուհի Տյուսաբը բողոքում է կնոջ *անազատ* վիճակի դեմ՝ պահանջելով կրթության, դաստիարակության, տնտեսական անկախության՝ աշխատանքի իրավունք: Կ. Պոլսում Տյուսաբը ներգրավվել էր հայ հասարակական, մշակութային կյանքի մեջ՝ գիտելիքներն ու փորձը ներդնելով երիտասարդ կանանց և աղջիկների դաստիարակության գործին: Չնայած, որոշ գրականագետներ գտնում են, թե ֆեմինիստական գաղափարների պաշտպանը ազդվել է ֆրանսիական հեղափոխության և ֆրանսիայում տեղի ունեցող առաջադեմ շարժումներից, այնուամենայնիվ, նշենք, որ Տյուսաբը քննադատել է ֆրանսիական հեղափոխության հռչակած *ազատության* և *հավասարության* սկզբունքները, որոնք հեղինակի խոսքերով *պարզապես ահագին բառեր են*³⁶:

Տյուսաբը նաև հասարակական ակտիվ գոծունեություն էր վարում. առավելապես տեղեկացված լինելով *ընկերային (հանրային)* կյանքից: Այս համատեքստում, ուշագրավ են նաև հեղինակի բարեգործական գործունեությունը, դրա բնույթը, որպես կին գործիչ՝ վարժարանների և դպրոցների կայացման մեջ կատարած նրա ներդրումները և սոցիալական դերակատարությունը³⁷: Տյուսաբը մերժում էր նահապետական օրենքներով բռնի ամուսնությունը՝ էական տեղ հատկացնելով կնոջ ինքնիրացմանը և

³² Տե՛ս Ս. Տյուսաբ, Մայտա, Կ. Պոլիս, 1883, տպ. Զարդարեան, 249 էջ:

³³ Ս. Տյուսաբ, Սիրանոյշ, Կ. Պոլիս, 1884, տպ. Նշան Կ Պերպերեան, 408 էջ:

³⁴ Ս. Տյուսաբ, Արաքսիա կամ վարժուհի, Կ. Պոլիս, 1887, տպ. Նշան Կ Պերպերեան, 408 էջ:

³⁵ Տյուսաբին անվանել են հայոց Ժորժ Սանդ, հայ ֆեմինիզմի ավանգարդուհի, հայ գրականության նահապետուհի և այլն:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 122:

³⁷ Ն. Համբարձումյան, Փարսադանյան Ս., Սրբուհի Տյուսաբը և հայ բարեգործական ընկերությունները, Գիտական Արցախ, 2022:

աշխատանքին: Նա կնոջը համարում էր *ողորմելի գոհ*, ում առջև փակ են *ամեն ազատ շավիղ*, և կարծում էր, թե կինը կարող է ազատություն նվաճել՝ լուսավորվելու, նախապաշարմունքների դեմ պայքարելու և աշխատելու միջոցով³⁸: Նա կոչում էր անում կանանց՝ փշրելու նախապաշարմունքները և անցնելու աշխատանքի, այդ կերպ՝ փրկելով սեփական ընտանիքները աղքատությունից ու կործանումից և արժանապատիվ կյանք վարելու քարոյական և մտավոր կարողությունները լիարժեքորեն գործի դնելով:

Հասարակության մեջ ունեցած սոցիալ-հասարակական դերակատարությունը, կրթամշակութային գործունեությունը և հայացքները ժամանակի արևմտահայ հասարակական գործիչների ուշադրության կենտրոնում էին: Կ. Պոլսում տպագրված գրական-գիտական, հասարակական-քաղաքական մի տարեգրքում ընդգծվում էր նրա գործունեության հասարակական-մանկավարժական շերտը՝ «Տիկին Տիսաբ մեծ ջանք տարած է նաև աղջկանց կրթութեան, անդամակցելով կրթական ընկերակցութեանց» և դատելով վեպերի մասին՝ շարունակում, որ դրանք «միշտ յիշատակելի պիտի մնան իբր այդ (կանանց) դատին նուիրուած պերճախօս ջատագովականներ»³⁹:

Տյուսաբի գաղափարները, չնայած, համարձակ էին, այնուամենայնիվ, մտավորականներից ոմանք՝ Ռեթեոս Պերպերյանը, Արփիար Արփիարյանը, Գրիգոր Ջոհրապը, Հակոբ Պարոնյանը, Գրիգոր Զիլինկիրյանը, Մատթեոս Մամուրյանը, Եղիա Տեմիրճիպաշյանը, դրական կամ բացասական դիրքորոշումներ էին հայտնում հեղինակի երկերի առիթով, ինչը, սակայն, չէր ազդում հեղինակին:

Գրող-հրապարակախոս և խմբագիր Արփիար Արփիարյանը «Գրական դեմքեր» հոդվածում, որ լույս է տեսել 1903 թվականին «Բազմավեպ»-ում, գրում է, թե Տյուսաբը հայտնի է իր հանրային կյանքով ու հրատարակություններով, իսկ նրա վեպերը «ամենքն ալ ազնվագգի զգացումներէ ներշնչուած են, բայց ամենքն ալ կարդացողին հոգին բերանը կը բերեն, այնքան ձանձրացուցիչ են, քարոզ վեպեր»⁴⁰: Արփիարյանը Տյուսաբին համարել է «եվրոպականացյալ հայունի»՝ հարցնելով, թե *ու՞ր է հայ կինը, ի՞նչ է իր դատը*⁴¹: Արփիարյանը վիպասանուիուն անվանել է՝ *աշխատասեր հայ տիկին, որ ազնիվ զգացումներով տոգորուած էր*, և

³⁸ Ս. Տյուսաբ, Մայտա, 1883, Կ. Պոլիս, էջ 16:

³⁹ Ա. Անտոնյան, Գանձարան. բարձրագույն դասընթաց, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 232:

⁴⁰ Ա.Արփիարյան, Երկեր, Ե., 1987, էջ 502: Տե՛ս նաև՝ «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1903, էջ 378-385:

⁴¹ Ա.Արփիարյան, Երկեր, Ե., 1987, էջ 502:

գտնում էր, թե՛ «նրա գրքերուն կըպակսեր թե՛ ընկերական կեանքի գիտութիւն, թե՛ վիպասանութեան արուեստը»⁴²:

19-րդ դարի վերջին գրող-հրապարակախոս, գեղագետ և քննադատ Եղիա Տեմիրճիպաշյանը, լինելով Տյուսաբի սերնդակիցը, անձամբ ճանաչել է նրան⁴³: Նա գրում է, թե *առաջին հայ աղջիկը եղավ Սրբուհի Վահան, որ սկսավ գրիչ շարժել ու քնարերգել*⁴⁴: Տյուսաբին մտավորական կին դիտարկելով՝ Տեմիրճիպաշյանը գտնում է, *թե հայ իգական սեռը ավելի հարուստ գլուխ մը չունի. գեղարվեստը, իմաստասիրութիւնն ու լեզուներն եղան իր ուսման ուսումնասիրութեան առարկա*: Նա զարմանում է, թե ինչպէս է, որ կինը, ով ունի ընտանիք, գրում է վեպեր և տպագրվում է, ժամանակ է գտնում նաև հասարակական գործունեության համար: Ուստի՝ հարցնում է՝ «Գրականութեանց ու Գեղարուեստից այդքան տէնդալիբ հարումն ինչպէս ժամանակ կթողուր, մարդ կզարմանա, ընդունելութիւն ընելո միշտ եւ միշտ հայ իգական սեռի կրթութիւնը նպատակ ունեցող բոլոր միութեանց ամենագործուն մասնակցութիւն ունենալու»⁴⁵: Տյուսաբի գրական գործունեությունը գնահատելով՝ Տեմիրճիպաշյանը հիշատակում է նաև հեղինակի «Մայտա» վեպը, որը, ըստ նրա, *լափվեցավ իր բարձր գնույն հակառակ, իսկույն սպառեցավ, օրինակին ոսկի մը տվող կա այսօր, եթե գտնու*»⁴⁶:

Չնայած նուրբ բարկամական փոխհարաբերություններին՝ Տեմիրճիպաշյանը քննադատել է Տյուսաբի երրորդ՝ «Արաքսիա կամ վարժուհին» վեպը՝ համարելով այն *աններդաշնակ և անուղիղ լեզվով* գրված և *դժվար կարդացվող գործ*: Այս քննադատականից պարզվում է, որ վիպասանուհին ոչ իրապաշտական գույներով է պատկերել հայ իրականությունը, բայց «կյանքն եւ հայ ընկերութիւնն հեռի են այն գեղեցիկ

⁴² Նույն տեղում:

⁴³ Տեմիրճիպաշյանի կյանքի որոշակի ժամանակահատվածում, երբ նա գտնվում էր հիվանդանոցում, նրան այցելում են երեք նշանավոր կանայք, որոնցից մեկը Սրբուհի Տյուսաբն էր: Այս այցելությունների մասին Տեմիրճիպաշյանը գրում է՝ «Հիվանդ էի, եկիք, տեսիք զիս» գործում, որը ուղղված էր սիրելի *սփոփածու հրեշտակին*՝ Էլեն Նիսընին: Այցելուներին Եղիան համարում է Գեղեցիկի և Բարու բարեկամուհիներ, և ցավով գրում է Էլենին, թե՛ «հայ ազգին այդպիսի երեք անհատություններ իրարու ետեւէ սուղ ժամանակի մէջ կորսնցուցի, որոնք եղբայրակցուհիներս, որոնք բարեկամուհիներս էին»:

⁴⁴ Տեմիրճիպաշյանի այս կարծիքը ճիշտ չէ, քանի որ Սրբուհի Տյուսաբից առաջ բանաստեղծություններ գրել է Էլպիս Կեսարացյանը 1861-63 թվականներին:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 348:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 370:

պատկերին նմանելէ, զօր ճարտար վրձինով մը գծած է Տիկին Տյուսաբ»⁴⁷: Որոշակի քննադատական մոտեցումով չհավանելով Տյուսաբի երրորդ վեպը, որն *իբրև բարոյական գործ հիանալի է*, Եղիան, այնուամենայնիվ, իրեն այդ *չքնադ անձի երկրպագուներեն է* համարել: Չնայած քննադատություններին և մերժումներին, Տյուսաբի վեպերը հասարակական մեծ արձագանք էին գտնում: Ըստ Տեմիճիպաշյանի, դրանք «հայ իգական սեռին վրա դարձուցին բովանդակ հայ ընկերութեան ուշադրութիւնն, ե՛րբ, ինչպէ՛ս այդքան կրցած էր բարձրանալ հայ կինն»⁴⁸:

Տղամարդ գրողը կարող է միջակ լինել, կին գրողը՝ երբեք

Սրբուհի Տյուսաբի երկերի, հրապարակախոսական հոդվածների և հանրային ելույթների արձագանքները տեղ էին գտնում ոչ միայն Կ. Պոլսում, այլև հասնում էին մինչև Թիֆլիս և տարբեր գաղութներ: Սակայն տասնվեցամյա դստեր՝ Դորիի, մահից հետո, նա բոլորովին մեկուսացել էր աշխարհիկ կյանքից և ընկերներից՝ «Ընդարձակ հյուրասենյակին խորքին մեջ, տիկին Սրբուհի Տյուսաբ, սևագգեստ, նստած էր թիկնաթոռի մը վրա: Ան տասնյակ տարիներ ի վեր անմխիթար մնացեր էր իր տասնըվեցամյա աղջկան՝ Տոռայի մահվան համար»⁴⁹:

Տյուսաբի ստեղծագործությունը զգալիորեն ներագդել էր քանաստեղծուհի Սիպիլի⁵⁰ վրա, որը միշտ «հոգիին հետ կգբաղի, երբեք՝ մարմինին», որովհետև լավ էր գիտակցում Տյուսաբի խոսքերը, թե տղամարդ գրողը կարող է միջակ լինել, իսկ կին գրողը՝ երբեք: Սիպիլը, որ «իր անհատական կեանքովը պարծանքն է իր սեռին եւ մեծ տաղանդովը՝ մեր բոլոր գրականութեան»⁵¹:

Արևմտահայ կին քանաստեղծ, արձակագիր, հրապարակախոս Սիպիլը այդ տարիներին նույնպես այցելել է Տյուսաբին և իր «Կիսադեմերը քողին ետևեն» էսսեների շարքում լավագույնս է գնահատել Տյուսաբի դերն ու նշանակությունը հայ գրական-հասարակական կյանքում՝ «Գրողներուն երիցագույնը, խոսողներուն գերագույնը և զգացողներուն ծայրահեղությունն է իր սեռին համար... Ինքը հանդուգն «ֆեմինիստ» մը երկերուն մեջ, անկեղծ

⁴⁷ Նույն տեղում:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 348:

⁴⁹ Զ.Եսայան, Սիլիխտարի պարտեզներ, Ե., 2018, էջ 150:

⁵⁰ Հրանտ Ասատուրի բնութագրությամբ, *նրբամիտ ու պատրաստաբան այդ կինը ունէր հզօր միտք եւ իւրայայտուկ տեսակէտներ* կանանց դաստիարակության հարցի կապակցությամբ:

⁵¹ Գ.Զոհրապ, Երկերի ժողովածու չորս հատորով, Ե., 2001, հ. Ա. էջ 466-468:

արհամարհող մը կեղծավոր պատշաճությանց, քաջություն ունեցած է ըսելու ճշմարտություններ, որոնց առջևն զարհուրած ետ-ետ պիտի փախչեր մեր պչրասեր կիներուն ծփծփուն առաքինությունը...»⁵²:

Աղջկա մահից հետո, հասարակությունից մեկուսացման տարիներին, Տյուսաբին այցելել են նաև նրա երկերով ոգևորված Զապել Եսայանն ու Արշակունիի Ճեզվեճյանը (հետագայում՝ Թեոդիկ): Եվ այդ հանդիպումը սևագգեստ տիկնոջ հետ բավական ուսանելի է եղել երիտասարդ աղջիկների համար: Այդ հանդիպումը Զապել Եսայանը ամենայն մանրամասնությամբ նկարագրում է «Միլիտարի պարտեզներ» վեպի «Տիկին Տյուսաբ և Թովմաս Թերգյան» հատվածում՝ «Տիկին Տյուսաբ լսելով, որ գրական ասպարեզին թեկնածու մըն էմ, ինձ նախագգուշացուց, ըսելով, որ այդ ասպարեզը կնոջ համար ավելի շատ տատասկներ ուներ, քան դափնիներ: Ինձ ըսավ, թե մեր իրականության մեջ դեռ անհանդուրժելի կը համարեն, որ կին մը հրապարակ գա և ուզե իր տեղը գրավել: Հաղթահարելու համար այդ բոլորը, պետք էր միջակութենեն վեր ըլլալ: Երիկ մարդ գրագետը ազատ է միջակ ըլլալ, բայց ո՛չ կին գրագետը»⁵³:

Եզրակացություն

Սրբուհի Տյուսաբը գրել է վեպեր, հրապարակախոսական հոդվածներ, բանաստեղծություններ, նամակներ: Կին-տղամարդ փոխհարաբերություններում ազատության և հավասարության իրավունքների և գաղափարների պաշտպանն էր Տյուսաբը: Կնոջ ազատագրության և տարբեր բնագավառներում իրավունքները օրինականացնելու համար ոչ ոք այդքան վճռականորեն չի պայքարել, որքան՝ Տյուսաբը: Եթե փորձենք ընդհանրացնել արևմտահայ կին մտավորականի սոցիալ-հասարակական և գրական հայացքները, ապա դրանք հնարավոր է ընդհանրացնել հետևյալ տիրույթներում՝

- ա.** կին-տղամարդ իրավահավասարության,
- բ.** կանանց աշխատանքի ազատության,
- գ.** կանանց կրթության և դաստիարակության,
- իզական սեռը՝ ազգը բարձրացնելու համար,
- դ.** կանանց զգացմունքների վրա բռնություն չգործադրելու,
- ե.** ամուսնական կյանքում հավասարության. ըստ Տյուսաբի, տղամարդիկ ազատ են, իսկ կանայք չունեն իրավունքներ,

⁵² Միպիլ, Երկեր, Ե., «Հայաստան» հրատ., 1965, էջ 170:

⁵³ Եսայան Զ., Միլիտարի պարտեզներ, Ե., 2018, էջ 150:

գ. ազգային սովորություններն ու բարքերը անհրաժեշտ է պահպանել առանց տաբուների և դոգմաների:

Նկատի պետք է ունենալ, որ 19-րդ դարի երկրորդ կեսին մեծ քաջություն, պատվախնդրություն, ինքնավստահություն, առաջադեմ մտածողություն և խորը պատրաստվածություն էր պահանջվում կին հեղինակ(ներ)ից՝ այսօրինակ մտքեր արտահայտելու համար: Իբրև հանրային գործունեությանը, բարեգործությանը նվիրված կին հեղինակ, բանախոս, հոդվածագիր և վիպագիր, Տյուսաբը կայուն էր իր տեսակետներում և ձգտում էր իրագործված տեսնել հայ կնոջ ազատությունը, աշխատանքի իրավունքով պայմանավորված տնտեսական անկախությունը, հարգանքը և արժանապատվությունը կին-տղամարդ փոխհարաբերություններում:

Տյուսաբը քննադատում էր կնոջ բարձրագույն կրթության, դաստիարակության հիմնազաղափարները հարցականի տակ դնողներին, *բարձրագոյն ուսում ստացող կինը չի կրնար լաւ ամուսին եւ լաւ մայր դառնալ* քարոզողներին, և հակադարձում էր, թե՛ *կինը բարոյապէս և մտավորապէս տկար արարած չէ*: Նրա հետաքրքրությունների և մտահոգությունների առանցքը հայ կնոջ ճակատագիրն էր, քանի որ հասարակության ամենաձնշված և արհամարհված անդամը, ըստ նրա, կինն էր:

Տյուսաբ-*հրապարակախոսը* կրթեց և դաստիարակեց Տյուսաբ-*վիպասանուհուն*: Հեղինակի բոլոր վեպերը, հատկապես «Մայտան», արտահայտում են նրա հոդվածներում առաջադրված կանանց ազատագրության հիմնազաղափարը:

Օգտագործված գրականություն

1. Անտոնյան Ա., Գանձարան. Բարձրագույն դասընթաց, Կ. Պոլիս, 1920, 232 էջ:
2. «Արեւելեան մամուլ», Իզմիր, ԺԱ տարի, 1881, սեպտեմբեր:
3. «Արեւելեան մամուլ», Իզմիր, ԺԱ տարի, 1881, դեկտեմբեր:
4. «Արեւելեան մամուլ», Իզմիր, ԺԲ տարի, 1882, ապրիլ:
5. Արփիարյան Ա. Երկեր, Ե., «Սովետական գրող», 1987, 523 էջ:
6. «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1903:
7. «Գրական և իմաստասիրական շարժում», Կ. Պոլիս, 1885, տետր 7, 121 էջ:
8. Եսայան Զ., Սիլիհտարի պարտեզներ, Ե., 2018, 200 էջ:
9. Զոհրապ Գ., Երկերի ժողովածու չորս հատորով, Ե., 2001, հ. Ա., 468 էջ:
10. «Թերձեմանը էֆքեար», Կ. Պոլիս, 1882, 24 մարտի, 1383:

11. «Լույս», 1882, մայիսի 22, թիվ 247:
12. Խառատյան Ա., Արևմտահայ պարբերական մամուլը և գրաքննությունը Օսմանյան Թուրքիայում (1857-1908), Ե., ՀԽՍՀ ԳԱ հրատ., 1989, 379 էջ:
13. Համբարձումյան Ն., Փարսադանյան Ս., Սրբուհի Տյուսաբը և հայ բարեգործական ընկերությունները, «Գիտական Արցախ», 2022:
14. Հրանտ Ասատուր, Դիմաստվերներ, Կ. Պոլիս, 1921, 158 էջ:
15. «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, թիվ 2528:
16. «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, թիվ 2587:
17. «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880, դեկտեմբեր:
18. «Մեղու Հայաստանի», 1882, թիվ 19:
19. «Մեղու Հայաստանի», 1882, թիվ 29:
20. «Մեղու Հայաստանի», 1882, թիվ 45:
21. «Մշակ», 1882, թիվ 54:
22. «Մշակ», 1882, թիվ 55:
23. Չիլինկիրյան Գր., Ուղևորություն ի Կոստանդնուպոլիս, «Արևելեան մամուլ», Ջմյուռնիա, 1883:
24. Պողոսեան, Հ. Ե. Վ., Պատմութիւն հայ մշակութային ընկերութիւններու, հ. Ա, Մխիթարեան տպարան, Վիեննա, 1957, 769 էջ:
25. Սիպիլ, Երկեր, Ե, «Հայաստան» հրատ., 1965, 450 էջ:
26. Տյուսաբ Ս., «Կանանց դաստիարակությունը», «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1880 (Դեկտեմբեր):
27. Տյուսաբ Ս., «Կանանց աշխատության սկզբունքը», «Արևելեան մամուլ» (ա), 1881, ԺԱ տարի (Դեկտեմբեր):
28. Տյուսաբ Ս., «Քանի մը խոսք կանանց անգործության մասին», «Արևելեան մամուլ» (բ), Իզմիր, 1881, ԺԱ տարի (Մեպտեմբեր):
29. Տյուսաբ Ս., «Հայ ընկերությունք», «Արևելեան մամուլ», Իզմիր, 1882, ԺԲ տարի, (Յունիս), էջ 241-251:
30. Տյուսաբ Ս., Մայտա, Կ. Պոլիս, 1883, տպ. Զարդարեան, 249 էջ:
31. Տյուսաբ Ս., Սիրանոյշ, Կ. Պոլիս, 1884, տպ. Նշան Կ Պերպերեան, 408 էջ:
32. Տյուսաբ Ս., Արաքսիա կամ վարժուհի, Կ. Պոլիս, 1887, տպ. Նշան Կ. Պերպերեան, 408 էջ:
33. Տյուսաբ Ս., Աշխարհաբառ հայ լեզուն, Կ. Պոլիս, 1880, տպ. Յովսեփայ Գավաֆեան, 15 էջ:
34. Տեմիրճիպաշյան Ե., Երկեր, Ե., «Սովետական գրող», 1986, 534 էջ:

Наира Амбарцумян, Сурануш Парсаданян

**Публицистика Србуи Тюсаб, ее социально-общественные взгляды и роль
в процессе женской эмансипации**

Заключение

Ключевые слова и выражения: Србуи Тюсаб, публицистика, современный армянский язык, османская тирания, Константинополь, Смирна.

В исследовании рассмотрены художественная и публицистическая деятельность, статьи и социально-общественные взгляды западноармянской писательницы Србуи Тюсаб, жившей и работавшей в Константинополе во второй половине XIX века. Публицистика Тюсаб представляет собой новый опыт трансляции политических, общественно-социальных и литературно-культурных диалогов, получивших наибольшую популярность во второй половине XIX века.

Цель исследования – на основе изучения публицистических статей Србуи Тюсаб выявить литературно-культурные и социально-общественные взгляды автора, а также ее роль в процессе женской эмансипации. *Задача* исследования – проанализировать публицистическое наследие западноармянской писательницы второй половины XIX века Србуи Тюсаб, которое до сих пор должным образом не изучено. *Новизна* исследования заключается в попытке по-новому осмыслить пути женской эмансипации и ее дальнейшее развития. Исследование является междисциплинарным. Оно выполнено с учетом взаимосвязей и взаимоотношений между литературоведением, историей, антропологией и этнокультурологией. Нами были применены литературоведческие, исторические и антропологические методы анализа, акцентирующие внимание на различных проявлениях и пластах, которые встречаются в публицистике Србуи Тюсаб в рамках изучаемого материала. Такое исследование проводится впервые. Оно представляется важным и актуальным не только с позиции междисциплинарного подхода, но и с точки зрения анализа «женского вопроса» в арменоведении.

**Srbuhi Tyusab's publicism, social-public views and
role in women's emancipation processes**

Conclusion

Key words and expressions: Srbuhi Tyusab, publicism, the Armenian language, Ottoman dictatorship, Constantinople, Smyrna.

The study examined fiction and journalistic activities, articles, and socio-public views of the Western Armenian Constantinople writer of the second half of the 19th century, Srbuhi Tyusab. Tyusab's publicism was a new experience of broadcasting political, socio-public and literary-cultural dialogues, which was most popular in the second half of the 19th century.

The *aim* of the study is to reveal the author's literary-cultural and socio-public views, as well as their role in the processes of women's emancipation, by examining Srbuhi Tyusab's op-ed articles. The *problem* of the study is to analyze the publicistic legacy of the Western Armenian female author of the second half of the 19th century, Srbuhi Tyusab, which has not been properly examined yet. The *novelty* of the study is the attempt to interpret the ways of women's emancipation and development in a new fashion. The study is interdisciplinary. It was analyzed in the context of the reciprocal connections and relationships between literary studies, history, anthropology, and ethno-culture. Literary critical, philosophical, and linguistic methods were applied, highlighting and focusing the various manifestations and stratifications existing in Srbuhi Tyusab's op-ed articles within the scope of the studied material. This kind of study has been done for the first time. It is important and relevant not only from the point of view of interdisciplinarity, but also from the point of view of analyzing women's issues in Armenology.

Խմբագրություն է ուղարկվել 27.12.2022թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 14.01.2023թ

Հրապարակման է հանձնարարվել 28.04.2023թ.

ԱՆԻ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան

գրականության ինստիտուտ

Բան. գիտ. թեկնածու

ORCID ID: 0000-0002-8593-0957

Էլիաստե՝ ghazaryan-ani@mail.ru

**ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ ԿԵՐՊԱՐԸ ՀՈՎՀ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԻ ԵՎ ԱՎ. ԻՍԱՀԱԿՅԱՆԻ
ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ**

Ամփոփում

Մեր հոդվածը նվիրված է ազգի նվիրյալների՝ Ամենայն Հայոց Բանաստեղծ Հովհ. Թումանյանի և անգուգական Վարպետ Ավ. Իսահակյանի հայրենասիրական թեմայով գրված արձակ և չափածո ստեղծագործությունների ուսումնասիրմանը: Մենք կատարել ենք նպատակային ընտրություն՝ քննության առարկա դարձնելով հիմնականում տասնիններորդ դարավերջում և քսաներորդ դարասկզբում գրված քնարական բնաստեղծությունները և արձակ ու չափածո գրված առանձին ստեղծագործությունները, որոնցում հայրենասեր բանաստեղծներն արձագանքում են աղետի իրադարձություններին և իրենց տագնապած սրտերի խոսքն ուղղում հարազատ ժողովրդին:

Մարդակեր գազանը դարավերջում Արևմտյան Հայաստանում իրականացրեց նախադեպը չունեցող կոտորածներ, իսկ նոր դարի սկզբին՝ Հայոց Եղեռնը: Հայոց վիշտն ու ցավը սեփական վիշտ ու ցավ ընդունող բանաստեղծներն այդ ամենի ակամա ականատեսները դարձան: Նրանք ոչ միան գրչով պայքարի դաշտ նետվեցին՝ վրեժի ու ցասման կոչեր հնչեցնելու հետ մեկտեղ ժողովրդին վերստին հիշեցնելով իր պատմական անցյալի փառավոր էջերն ու հերոս զավակներին: Գեղարվեստորեն արձագանքելով իրադարձություններին և ազգային ողբերգությունը դարձնելով իրենց ստեղծագործությունների գլխավոր առանցքը՝ հայրենասիրական երգերում կատարած ազգային և համամարդկային ընդհանրացումներով Թումանյանն ու Իսահակյանը ոչ միայն փառաբանում էին հայրենիքի համար իրենց կյանքը զոհած քաջորդիներին, այլև ազգին համախմբվելու կոչեր էին հնչեցնում՝ առանձնահատուկ ընդգծելով ժողովրդի լուսավոր ապագայի չթաքցվող լավատեսությունը:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. հայրենանվեր բանաստեղծներ, աստվածընծա պարզև, դարակազմիկ իրադարձություն,

ժողովրդի ճակատագիր, զգայուն սիրտ, գրչեղբայրներ, հայրենիք, հույս, հավատ, վիրավոր:

Ներածություն

Հայ նոր գրականությունը կերտած գրչեղբայրներ Հովհաննես Թումանյանն ու Ավետիք Բասիակյանն ազգային բանաստեղծներ են առաջին հերթին իրենց ստեղծագործական խառնվածքով և աշխարհայեցողությամբ: Քաջ գիտակցելով, որ գրականությունը մարդու և ժողովրդի մասին իմացության ամենահավաստի բնագավառն է, նրանք ժողովրդից ու իրականությունից կտրված չապրեցին, գրական և հասարակական կյանքում մշտապես եղան ժողովրդի հետ ու ժողովրդի համար: Միանգամայն օրինաչափ է, որ հերոսներին ընտրեցին ժողովրդի միջից, որովհետև կանգնած էին սովորական մահկանացուների շարքում, ապրում էին նրանց հոգսերով և ուրախություններով, կիսում նրանց վիշտն ու ցավը: Նրանք, որ աշխարհ էին եկել իրենց բյուրեղյա հոգիների անմար լույսն ու ջերմությունը մարդկանց և աշխարհին տալու սուրբ առաքելությամբ, հավատարիմ մնացին աստվածընծա առաքելությանը՝ գեղարվեստորեն արձագանքելով ժամանակի իրադարձություններին՝ հայ ժողովրդի ողբերգությունը դարձնելով իրենց ստեղծագործությունների գլխավոր առանցքը:

Հայրենանվեր բանաստեղծները թեև իրենց կամքից անկախ երկրում կատարվող ողբերգական իրադարձությունների ականատեսներն ու մասնակիցները դարձան, սակայն հայրենիքի և տարաբախտ ժողովրդի ճակատագիրը սեփականից չտարանջատող նվիրյալներն այդ ամենի սոսկ դիտորդները չէին, ավելին մարդու ողբերգական ճակատագրի ամենասուր վերապրողները դարձան: Առանց վարանելու կարելի է վստահաբար ասել, որ նրանց կյանքի և ստեղծագործության տարեգրությունը միաժամանակ այդ իրադարձությունների տարեգրությունն է: Ահա թե ինչու նրանք անկարող էին խեղդել իրենց հոգիներում ծովացող խռովքը, երբեք չլռեցին, զօր ու գիշեր տազնապի ահագանգ հնչեցրին, երբ վտանգված էր հայրենիքի ճակատագիրը և կոտորվում էր բովանդակ մի ազգ՝ հարազատ ժողովրդի թշնամիներին խարանդելով ինչպես հարկն է ու վրեժի և ցասման կոչեր հնչեցնելով: Նրանց նրբազգաց սրտերի միջով են անցել աղետաբեր ժամանակների մրրկալից փոթորիկները, հայրենիքում անվերջ կատարվող աննկարագրելի ողբերգությունները, ժողովրդի տառապանքը, ցավը, վիշտը, անդառնալի կորուստները և անվերջ ժայթքող ցասումը, ինչպես նաև վաղվա օրվա հանդեպ ունեցած անխորտակելի հույսը, հավատն ու լավատեսությունը: Միանգամայն օրինաչափ է, որ երկու դարի արանքում ծնված բանաստեղծների՝ ազգային և համամարդկային ընդհանրացումներով հայրենասիրական երգերը պիտի ծնվեին նրանց փոթորկահույզ հոգիների երկունքի ցավերից, որովհետև

օրեցօր ծավալվող հայկական ջարդերը, բնօրանների ու օջախների ավերումը, մարդկանց տեղահանությունը նրանց ստիպում էին կռվել ոչ միայն զենքով, այլ նաև գրչով՝ դառնալով թուրքական բռնակալության դեմ պայքարող հայրենիքի վրիժառու և անձնագոհ մարտիկներից:

Մեթոդաբանությունը

Կիրառել ենք գեղարվեստական գրականության արժևորման մի շարք մեթոդներ՝ վերլուծական, քննական, համեմատական, համադրական, ինչպես նաև օգտվել ճանաչված հայ գրականագետների և տեսաբանների ուսումնասիրություններից:

Ազգային բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանի զգայուն սիրտն ու հոգին դառնությամբ էին լցվել և տակնուվրա էին լինում ազգային-ազատագրական պայքարի առկաժող հույսերից ու դրանց անսպասելի խորտակումներից ծնվող հուսախաբությունից, ուստի նա անբեկանելի որոշում կայացրեց՝ հարազատ ժողովրդի փրկության գոհասեղանին դնել թե՛ իր կյանքը, թե՛ գրական տաղանդը: Խոսքի ու գրույցի նստելով աշխարհի հետ՝ նա անկասելի ցասումով բողոքեց անողորմ ժամանակի դեմ, որը խորտակում էր հայ ժողովրդի ազգային իդեալները, իսկ աշխարհը հիմնականում ոչ միայն կույր էր, այլև՝ խուլ, իսկ խոստումներ շոայլելու և կեղծ գրասրտություն ցուցադրելու հարցում մրցակցությունից դուրս էր: Թումանյանը չէր կարող շեղվել ժամանակի (որի մասին մի առիթով նշել է, որ <<ոչ մի հանճար չի կարող արհամարհել, անտեսել նրան>>) պահանջներից և առաջադրած թեմայից, ուստի բնական է, որ նրա կերտած գեղարվեստական իրականությունն իրական կյանքի կրկնությունը չէր կարող լինել, այն ձևաիմաստային որակական փոփոխության էր ենթարկվելու, ինչը պայմանավորված էր գրողի աշխարհըմբռնմամբ: Ջ. Ավետիսյանն իրավացիորեն նշում է, որ <<Թումանյանի ներկայացրած գեղարվեստական իրականությունը ոչ միայն կյանքն է, այլև ձգտումը դեպի կյանքի կատարելությունը>>¹, ինչի արդյունքում հայրենիքին նվիրված նրա չափածո երգերում բանաստեղծի իդեալն ու ժողովրդի իդեալը միաձուլված են ներկայացվում:

Վաղ շրջանի (1880-1910 թթ.) ստեղծագործություններում (<<Հին կռիվը>>, <<Մեհրին>>, <<Տրտմության սաղմոսներ>>, <<Մեր ուխտը>>, <<Դեպի Անհունը>>, <<Հայոց լեռներում>>, <<Վերջին տազնապը>>,

¹ Ջ. Ավետիսյան, <<Թումանյանի ստեղծագործական լաբորատորիան>>, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1973, էջ 22:

<<Հայրենիքիս հետ>>, <<Դժոխքի հանդեպ>>, <<Հոգեհանգիստ>> և այլն) ակնհայտ նկատվում է բանաստեղծի ազգային ոգին, ազգի պատմության և ճակատագրի ընդհանրացումը, որովհետև 1890-ականների ջարդերը յուրատեսակ ազդակ դարձան հայրենասիրական մի ամբողջ շարքի համար Ի դեպ, <<Հառաջ>> թերթի 1919 թ. հունվարի 26-ի թիվ 11 համարում տպագրված <<Պատանեկության օրերից>> հուշագրությունում, խոսելով իր և դաշնակցության հիմնադիր անդամներից Ստեփան Զորյանի (Ռոստոմ) մտերմության մասին, Թումանյանը հիշում է <<Հին կոիվը>> պոեմի մասին. <<Պոեմը թեև գրելիս բոլորովին փոխվեց և ուրիշ բան դուրս եկավ, բայց ես նվիրեցի Ստեփանին>>: Իսկ հետո ավելացնում, որ հունվարի 19-ին <<Ռոստոմ>> ժանդարմները խուզարկեցին, տարան կորցրին եղ պոեմը և միայն մի երկու կտոր պատահմունքով գտա, որ տպվեցին>> <<Տանը>>, <<Երկրում>> և <<Հայոց լեռներում>> վերնագիրներով>>²: <<Հին կոիվը>> պոեմը ներկայացնում է արևմտահայության ողբերգությունը, երբ ամեն տեղ ու ամենուր հոսում էր տարաբախտ ազգի արյուն-արցունքը, <<Եվ դեռ տոսկալին չի եկել իսկի...>>: Գլխավոր հերոս Վահանը սրտի մորմոքով է խոսում հալածվող հայրենակիցների՝ <<տկլոր, բոպիկ ու քաղցած>> հայ գաղթականների մասին: Նրա նախակերպարը Վարդան (Ալեքսանդր) Գոլոշյանն է, ով գաղտնի մեկնել ու անմահացել է Արևմտյան Հայաստանի համար մղված կոիվներում: Բանաստեղծի և ժողովրդի միասնության խոստուն վկան է <<Նախերգանք>> բանաստեղծությունը, ուր քնարական հերոսն անդնդախոր ձորերի խորությունն իր սրտի անամոք վերքերին է նմանեցնում և նրանցով չափում իր տրտմությունը (Դուք է՛լ եք, տեսնեմ, էնքան մեծ ու խոր, Բնչքան իմ հոգու թախիծն ահավոր...):

<<Հայոց վիշտը>> բանաստեղծությամբ Թումանյանը բացահայտ հավաստում է, որ ժողովրդի և իր վիշտը նույնն են, դրանք անհնար է տարանջատել, որովհետև երկուսի ճակատագրերն էլ նույնն են թե՛ տառապանքի մեծությամբ, թե՛ խորությամբ: Հայոց վիշտն անհատակ մի ծով է, իսկ բանաստեղծն այդ վշտի ծովի մի մասնիկն է, ձուլվել է նրան և համազգային վիշտը համարում է իր անձնական ողբերգությունն ու ցավը: Վշտին հաջորդում է լեռներում ձգվող ճանապարհը, որը ժողովուրդն անցնում է՝ աղետների ու զանազան փորձությունների ենթարկվելով: Գոյության և ազատության համար մաքառում, ստացած դաժան ու դարանակալ հարվածներ, դարերի անլույս մթնում քայլելու երթ, ուժերի զերագույն լարումով ծով զանձերի ստեղծում: Ահա թե ինչպիսին է

² <<Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության պատմություն>> (1915-1919), ՀՀ ԳԱԱ <<Գիտություն>> հրատ., Ե., 2019, էջ 642:

հազարամյակների պատմություն ունեցող ժողովրդի անցած ճապարհը, որը, թվում է, թե անդունդ է տանելու, սակայն ազգային ողբերգության մասին խոսելիս լավատեսությունը չի լքում նրան, համամարդկայինը չանտեսող բանաստեղծը կանաչ լույս է վառում <<դեպի լույսը մեր ուխտի>> (<<Մեր ուխտը>>), որին հասնելու են չար բախտի բյուր հարվածներին դիմակայելով ու զրկանքներին դիմանալով: Խավարի թագավորության հետ չհամակերպվելով՝ դեպի վեր էին գնում, դեպի լույսն էին ձգտում նաև <<Հայոց լեռներում>>:

<<Հայոց լեռներում>> քնարական բանաստեղծությունն առաջին հերթին աչքի է ընկնում բովանդակության և ձևի միասնականությամբ, ինչի շնորհիվ հեղինակը ներկայացնում է հայ ժողովրդի կյանքն իր խորությամբ, բարձրաձայնում է նրա՝ տառապանքով շաղախված պատմության փիլիսոփայությունը և հասնում գեղարվեստական ընդհանրացման՝ վեր հանելով հայոց բազմաշերտ պատմության էջերը: Խոսելով խավարով ու մշուշով պատված ճապարհի, կրած անլուր տառապանքների և զրկանքների, ստեղծած անկրկնելի ու անհամար գանձերի, ստացած անթիվ վերքերի, ինչպես նաև հույսերի մասին, նա կրկին չի անտեսում համամարդկայինը: Համարձակորեն բացահայտում է շեկ անապատներից եկած զավթիչների զարկած ու զրկած քարավանի ճամփան, որն անավարտ է ու ձգվում է հայոց <<ղրժար>>, <<բարձր>>, <<արևոտ>>, <<սուգի>>, իսկ վերջնաբայությամբ՝ <<կանաչ>> լեռներում, որն անառարկելիորեն հավաստում է, որ բզկտված քարավանի ճանապարհին անպայման բացվելու է <<պայծառ առավոտ>>: Լեռներին տրված բնութագրումները ինքնապատկ չեն. <<ղժար լեռները>> մեր ժողովրդի անցած ուղին է, <<բարձրը>> խորհրդանշում է նրա կերտած հոգևոր գանձերը, <<արևոտ>> և <<սուգին>> փաստում են տառապանքն ու վիշտը, իսկ <<կանաչը>> կյանքի և երջանկության գաղափարն է, անսքող լավատեսությունն ապագայի հանդեպ:

Այս գոդտրիկ բանաստեղծությամբ Թումանյանն անխորտակելի հավատով է պատկերել հայրենիքի անպարտելի ու ստեղծագործ ոգին, խոսել հարազատ ժողովրդի դարավոր պատմության, մաքառումների տանջալից ուղու մասին: Ներկայացնելով անցած ճանապարհը, ինչպես նաև անապատի միջով անցնող քարավանը, որը շարունակում է իր երթը դեպի վեր, թեև ճանապարհին անվերջ ենթարկվել է թշնամիների ու քոչվոր ցեղերի ասպատակություններին, թալանվել ու զարկվել, կերտում է հայ ժողովրդին՝ անըկճելի մաքառողին նվիրված ինքնատիպ ձոնը.

Մեր ճամփեն խավար, մեր ճամփեն գիշեր,

Ու մենք անհատնում

Էն անլույս մթնում

Երկա՜ր դարերով գնում ենք դեպ վեր

**Հայոց լեռներում,
Դժոխք լեռներում³:**

Բանաստեղծը վերստին հաստատում է այն հայտնի ճշմարտությունը, որ գրականությունն իրական կյանքի հայելին է, նրա գեղարվեստական պատկերը: Դարակազմիկ այդ օրերին հայոց վիշտն անսահման էր ու անափ, այն անհուն ու խավար մի ծով էր, ուր գիտակցաբար լող էր տալիս վշտահար բանաստեղծի հոգին, որն այնքան մեծ էր, որ չէր հասնում երկնքին, ոչ էլ գտնում էր հատակը ծովի: Իսկ ինչպիսին էր լինելու այդ դժվարին ու տառապանքով լեցուն վերելքի վախճանը: Չնայած բազում դժվարություններին, անլուր տառապանքներին ու հալածանքներին, քարավանը շարունակում է դժվարին ճանապարհը՝ <<...տանելով իր վերքերն անհամար>>, իսկ երկնքի ծերին անթարթ հայացքը հառած հեղինակն անսասան հավատով հարց է տալիս, թե երբ կբացվի պայծառ առավոտ <<Հայոց լեռներում, // Կանաչ լեռներում>>, ինչը վերստին վկայում է նրա այն լավատեսության մասին, որ մեր ժողովուրդը դարեր ի վեր սուրբ ձեռքին պայքարելուն զուգահեռ արարել է, կերտել և գոյատևել, ուստի պատմության քառուղիներում երբեք չի մոլորվի: Արվեստի բովանդակությունը ժողովրդի կյանքը դարձրած բանաստեղծի մասին խոսելիս Հ. Թամրազյանը տեղին է նկատել. <<Թումանյանը ստեղծում է հայրենիքի կերպարը գրականության մեջ, քաղաքական, սոցիալական և բարոյական, զուտ հայկական և համաշխարհային դրամատիկ անցումներով>>⁴:

Հայոց ողբերգության մասին խոսելիս լավատեսությամբ համակված Թումանյանը չի շրջանցում մարդու և մարդկայնության հարցը: Ասվածի վկայությունն են <<Հայոց լեռներում>> և <<Հոգեհանգիստ>> բանաստեղծությունները: Առաջինի մասին արդեն նշել ենք, իսկ երկրորդն իրապես պատմության թատերաբեմից անհետացող բովանդակ մի ազգի ու հայրենիքի հոգեհանգիստն է. բանաստեղծը ցանկանում է վերջին հանգիստը կարդալ <<իմ ազգի անբախտ զոհերին>>, որովհետև ամենուր ավեր էր, մահ ու սարսափ: Վեհ բարձունքում Մասիսի նման մենակ ու հպարտ կանգնած նա լուռ ու անխոս նայում է երբեմնի դրախտավայրին.

³ Հովհ. Թումանյան, ԵԼԺ, հ.1, Ե., 2018, էջ 224:

⁴ Հ. Թամրազյան, <<Բանաստեղծության հազարամյա խորհուրդը>>, Ե., <<Սովետական գրող>> հրատ., 1986: էջ 110:

**Որ շեն ու քաղաք, որ սար ու հովիտ, ծովից մինչև ծով
Մարած են, մեռած, փրոված, ցրված հազար հազարով...⁵**

Այն ավերակների էր վերածվել անթաղ մեռելներով ու անբախտ զոհերով, ինչից սիրտը տակնուվրա է լինում, իսկ հոգին՝ փոթորկվում: Նա հոգեհանգիստ է կարողում, նրան ասես ձայնակցում են ամպերի մեջ կորած լեռնագագաթները, ցավից հորդացած ու պղտորված գետերը, ապա սաղմոսներ է կարողում, իսկ անթաղ դիակների ու անանուն գերեզմանների վրայով դանդաղ քայլող ուղտերի նմանվող մոայլված ամպերը երկնքից արցունքներ են շաղ տալիս: Այս տխուր ու ցավագին պատկերին լրացնելու է գալիս ողբերգակի տառապած սրտի կանչը.

**Հանգե՛ք, իմ որբեր... Իգո՛ւր են հուզմունք, իգո՛ւր և անշահ...
Մարդակեր գազան՝ մարդը դեռ երկար էսպես կմնա... ...⁶**

Հայ ժողովրդի ողբերգությունը համամարդկային ողբերգություն համարող բանաստեղծն ցավագնորեն է հոգեհանգիստ կարողում իր տառապյալ ժողովրդի անմեղ զոհերին, որովհետև այդ ոճրագործության անմիջական ակնատեսն էր ու լռել չէր կարող, պիտի բարձրաձայներ ճշմարտությունը և գրականություն բերեր նավաբեկվող ազգին մտահոգող գլխավոր հարցը՝ որտե՞ղ գտնել փրկության ամփը, ինչպես նաև միանշանակ պատասխանը տար՝ հայի փրկությունը հայի անմահ ոգու մեջ է, եթե կարողացան կոտրել հայի ոգին, կկարողանան բնաջնջել հայությանը: Թյուր կարծիք չպետք է կազմել, թե նա միայն հոգեհանգստի խոսք է ասել իր ժողովրդի գավակների վրա, որովհետև նույն բանաստեղծությամբ հայի ճակատագրի ինքնատիպ լուծում է տալիս՝ այն կապելով մարդու մարդկային նկարագիրը վերագտնելու և ազգերի խաղաղ կյանքի հեռանկարի հետը՝ հոգեհանգստի խոսքն աննկատ վերածելով օրհնության խոսքի:

<<Ծաղակավետ>> ու <<վշտակիր հայրենիքին>> պատուհասած աղետները ոչ թե խորտակում, այլ ալեկոծում էին աշխարհը բանտ համարող բանաստեղծի հոգին, ինչից ծնունդ էին առնում հայրենիքին նվիրված անկրկնելի կոթողներ: Մեծ Եղեռնի օրերին գրված <<Հայրենիքիս հետ>> բանաստեղծության յուրաքանչյուր տուն մեր դառնաղետ պատմության արտացոլանքն է: Առաջին երկու քառատողերում գաղթական

⁵ Հովհ. Թումանյան, ԵԼԺԿ, հ1, Ե., 2018, էջ 298:

⁶ Նույն տեղում:

զավակների լուռ շարքերից, տխուր, դատարկ ու խավար գյուղերից մղկտում է նրա ալեկոծվող հոգին, ինչից ծնվում են <<զարկված ու զրկված, ողբի ու որբի հայրենիքի>> ահասարսուռ պատկերները, որոնց հաջորդում են ջարդարար ոհմակների վայրագությունները սև ու սուգի, ողբի և որբի հովիտի վերածված հայրենիքում, ապա դուրս է հորդում բանաստեղծի լավատեսությունը՝ դեպի լույսը վստահորեն ընթացողի հոգու խոսքն այն մասին, որ խավարը հավիտենական չի կարող լինել: Ազատագրված հայրենիքը դառնալու է <<լույսի և հույսի, նոր ու հզոր հայրենիք>>, ի վերջո նա իր ծանրակշիռ խոսքն է ասելու կույր ու խուլ աշխարհին, իսկ երկնահաս <<քո բարձունքին>> Արարատի սուրբ լանջին>> կենսաժպիտ իր շողերը կսփռի <<կյանքի արշալույսը վառ հագած>>: Նկարագրելով հայ ժողովրդի վիշտը, դարավոր պատմությունը՝ բանաստեղծը կրկին չի թաքցնում փրկության հույսը և վաղվա ավելի պայծառ առավոտ ունենալու լավատեսությունը: Գրականագետ Լ. Հախվերդյանի գնահատմամբ <<Եթե <<Հոգեհանգիստը>> աղետյալ ժողովրդի ռեքվիեմն է, ապա այս բանաստեղծությունը նրա կյանքի հիմն է՝ հանդիսավոր ու վեհաշունչ>>⁷: Բանաստեղծը կարդում է հայոց անհամար զոհերի վերջին հանգիստը՝ մոմերի փոխարեն հրդեհի կարմիր բոցերից վառելով հայոց աշխարհի լեռները, ապա <<հանուն կյանքի արշալույսի>> իր սրբազան պատգամն ուղղում սերունդներին:

**Ու պիտի գա հանուր կյանքի արշալույսը վառ հագած,
Հազա՜ր-հազար լուսապայծառ հոգիներով ճառագած,
Ու երկնահաս քո բարձունքին, Արարատի սուրբ լանջին,
Կենսաժպիտ իր շողերը պիտի ժրպտան առաջին,
Ու պոետներ, որ չեն պղծել իրենց շուրթերն անեծքով,
Պիտի գովեն քո նոր կյանքը նոր երգերով, նոր խոսքով,
Իմ նո՛ր հայրենիք,
Հըզո՞ր հայրենիք...⁸**

Հայկական հարցն ու հայ դատն իր կյանքի նպատակներից գլխավորը համարող Բսահակյանը, որն ազատություն էր տենչում նախ և առաջ իր ժողովրդի համար, նույնպես չէր կարող համակերպվել դարավերջին Արևմտյան Հայաստանում կազմակերպված կոտորածների հետ: Նա, ով պատրաստ էր կայծակե սուրը ձեռքին պատռել մարդկանց քարե սրտերը,

⁷ Լ. Հախվերդյան, <<Թումանյանի աշխարհը>>, <<Հայաստան>> հրատ., 1966, էջ 468:

⁸ Հովհ. Թումանյան, ԵԼԺԿ, հ1, Ե., 2018, էջ 360 :

առանց վարանելու հրապարակեց <<Հայդուկի երգեր>> շարքը, որը հարգանքի տուրք էր ոչ միայն ազատագրական պայքարի դուրս եկած խիզախ հայդուկներին, այլև <<խորը վերքը սրտին ընկած>> անանուն հերոսներին՝ իր քնարական այն հերոսին, որը պատրաստ էր ինքնազոհության և երդվել էր հայրենիքի ազատագրական պայքարի մասնակիցը դառնալ ու զենքը ձեռքին անմահանալ: Ազգի նվիրյալներն այն բացառիկ հերոսներն են (Գուրգեն Մալեյան, Ավետիք Մալոյան, Եգոր Առստամյան, Սևքարցի Սաքո, Եփրեմ Խան Սարդար, Սիմոն Զավարյան և ուրիշներ), որոնց հոգիները սավառնում են մեր գլխավերևում, ովքեր <<թիթեռների պես՝ չքնաղ, զվարթ>> սուզվում են սիրավատ ազատության մեջ՝ իրենց այրումով վերստին բորբոքելով պայքարի մշտավատ հուրը, որոնց գերազմանը վերք պիտի դառնա մարտի նետվող նորանոր ջահակիրների սրտերում: Նրանք այն հերոսներն էին, ովքեր գիտակցում էին իրենց անօրինակ խիզախումների նպատակը, հանուն հաղթանակի նետվել էին պայքարի, հարձակվում էին մահվան վրա՝ երբեմն էլ սեփական մահվամբ վերջինիս հաղթելով: <<Որսկան ախպեր>> բանաստեղծությունը վստահաբար կարելի է համարել ոչ միայն ֆիդայական շարժմանը, այլև հետագա տարիների հայոց ազատագրական պայքարի մարտիկներին նվիրված բացառիկ օրհներգ: Այն սգավոր մոր ողբ չէ, որովհետև նրա հարցադրումները սպառնիչ պատասխաններ են ստանում, որին հաջորդում է խորհրդավոր, բայց նաև անչափ խոսուն լռությունը, քանզի սիրած յարի համբույրի փոխարեն հերոսի սրտին վարդեր էին ծլարձակել:

**Սարի մարմանդ հովն է շոյում
Ճակտի փունջը մարալիդ,
Ծաղիկներն են վըրան սըգում,
Ազիզ բալիդ, խեղճ լալիդ...**

Երկրորդ կարծիք լինել չի կարող, որ այս գլուխգործոցային բանաստեղծության անանուն մայրը Հայրենիքն է, որ սգում է տարաբախտ զավակների կորուստը: Այս շարքի շնորհիվ <<Իսահակյանի պոեզիան դառնում է հայ ժողովրդի յուրովի հոգևոր կենսագրություն>>⁹:

Հայրենի երկրի սարերը երկինի մովի մեջ էին, ջրերն ու հովերն անուշ, հայրենիքը, ինչպես երբեք, սիրուն էր, սակայն օտարության մեջ ապրող Իսահակյանի սիրտը տնքում էր այն անամոք ցավից, որ նրա <<բալեքն>> արյան ծովի մեջ էին, ինչից տագնապած հոգով բանաստեղծի օրերը տրտում էին և սև էին անցնում, սիրտը պղտորվել էր Արաքսի ջրերի պես, այդ իսկ

⁹ Ավ. Իսահակյան, ԵԼԺ, ՀՀ ԳԱ <<Գիտություն>> հրատ., հ1, Ե., 2003, էջ 796:

պատճառով նա <<անհագ վրեժի և ըմբոստացման>> (<<Ազատության զանգ>>) զանգն է հնչեցնում, որի դողանջները լեռներում ու ձորերում պիտի տարածվեին, դարավոր նիրհից արթնացնեին ամենքին և ամեն ինչ ու մարդկանց ուղեկցեին <<մահվան ու փառքի>> պայքարի դաշտ: Այդ դաժան և դառն օրերում, երբ վրեժի ու ատելության դժոխքն այրում էր նրա թունոտ հոգին, բանաստեղծը գիտակցաբար մարդկանց սրտերում վառում է <<հուրն ատելության և իրավունքի>> (<<Անհուն վրեժի և ատելության>>), որովհետև եկել էր ժամն արդար գայրության և ազնիվ պայքարի: Այլ ճանապարհ չկար.

**Կամ պետք է մեռնել, կորչել հավիտյան,
Կամ բարձրացնել դարձյալ հաղթական
Դրոշակը մեր իդեալների¹⁰:**

Լեռնացել էր բանաստեղծի մեծ ցասումը, որը կամենում էր <<փշրել կյանքի շղթաները>> ու հայրենիքի վերքերը բուժելուն զուգահեռ ժողովրդին առաջնորդել դեպի լույս և ազատություն: Պատմության չարագուշակ այդ օրերին ազգային ազատագրական պայքարը դառնում է նրա ստեղծագործության բովանդակության առանցքը, քնարական երգերում անձնական ողբերգությունը դանդաղորեն վերածվում է ազգային, իսկ ազգայինից՝ համամարդկային: Պայքարի խանդավառ երգիչը գտնում էր, որ ազգին պետք է իսկական առաջնորդ, իսկական հերոս ու դյուցազուն, որն իր շուրջ պիտի համախմբեր նվիրյալներին՝ ժողովրդին ազատության փրկարար ափ դուրս բերելու նպատակով: Իր երազած Հերոս-Հենի-Գերմարդի որոնումները նրան տաում են հայոց պատմության խորքերը, և ծնվում է <<Մասըսա Մանուկ>> վիպասը, որի երևակայական հերոսը Մանուկ Հայաստանի խորհրդանիշն էր: Իրականության գեղարվեստական պատկերմամբ վիպասքում համադրվել են քնարական ու դրամատիկական ժանրերը՝ անցյալը, ներկան ու ապագան ներկայացնելու համար: Մեփական ուժերին ապավինած ժողովրդի ատելության և ցասման կրակով բռնկված աշխարհագորայինները դարակազմիկ հաղթանակ են տանում: Դյուցազն Մասըսա Մանուկի և արյունաբեռն Դև Սուլթանի մենամարտը ստեղծագործությունում ծավալվող իրադարձությունների բարձրակետն է, հեղափոխական էպոսի գլխավոր հակամարտության հանգուցալուծումը:

Ստեղծագործական փնտրտուքները Իսահակյանին դարձյալ դեպի ժողովրդի փառավոր անցյալ են տանում, դեպի ազգային դյուցազնավեպ, որի հերոսներից Փոքր Միկերը սրտամոտ էր իրեն, այն հերոսն էր, որը

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 770:

կարող էր բացահայտ մարտահրավեր նետել դարաշրջանին և անտարբեր ու անարդար աշխարհին: Միերը <<Սասմա Միեր>> վիպերգի գաղափարական բովանդակությունը կրողն է, ներկայացնում է մեր ժողովրդի ոչ միայն փառավոր անցյալի կարևոր ժամանակաշրջանը, այլև հային՝ իր խոհերով ու երազանքներով, աշխարհընկալումով և առողջ դատողությամբ, իսկ այնուհետև կարծես կանխատեսում է նրա ապագան. <<Նա պիտի դառնա մեր աշխարհին տեր, // Ով զերկաթն իշխե՛ իշխանն է մարդու>>: Հերոսի ընտրությունը նպատակային է կատարվել. բանաստեղծի հայեցակետով էպոսում Միերին ժողովուրդը ոչ թե մահվան, այլ անմահության է դատապարտել՝ վաղվա լուսավոր օրվա հույսը նրանից ակնկալելով և սպասելով իր բարեբարի ազատագրմանը: Այդ նպատակին հետամուտ, Միերին դուրս է բերում քարանձավից, որպեսզի <<հայ ժողովրդին ազատագրի դարավոր բանտից>> և փրկի գերությունից ու կեղեքումից: Հերոսը ներկայացվում է որպես մեր ժողովրդի դարավոր իդեալի մարմնացում, ում համար ժողովրդի թշնամին նաև իր թշնամին էր՝ բնավ չթաքցնելով, որ աստվածամարտ հերոս Միերը հայ ժողովուրդն է, որը կարող էր ինքն իրեն ազատագրել: Ավ. Բաախյանն այս վիպերգով իրականացրեց իր վաղեմի երազանքը. այն, ինչ չկարողացան անել նրա հերոսներ Մասրսա Մանուկն ու Ուստա Կարոն, իրականություն դարձրեց Միերը:

Հայրենիքի ճակատագիրը սեփական ճակատագիր ընդունող բանաստեղծը տիեզերական վիշտը զգում և հասկանում էր հայության վշտի միջոցով, իսկ հարազատ ժողովրդի վիշտը համամարդկային վիշտ էր ընկալում, ուստի բնավ էլ պատահական չէ, որ առաջիններից էր, ով <<Հայաստանին>> բանաստեղծությամբ արձագանքեց թումանյանական պատգամին, ինչը յուրատեսակ ձև է՝ նվիրված վերածնված ու նորամանուկ Հայաստանին: Նոր խոսքը հայրենիքի անցյալի, ներկայի ու ապագայի համապարփակ վերլուծություն է: Ճշմարիտ խոսքի ավետաբեր հինավուրց հայրենիքը հազարավերք էր, որովհետև նախկինում արդարության ցորեն արտի արորներն արյունազանգ էին դարձել, <<քաղաքների մոխիրներից ծլած վարդերն արյուն-բուրդ>> էին, շարականները՝ հոգեբուխ, շինականի երգը՝ լալահառաչ, որբուկները՝ մերկ ու ծարավ, իսկ սփոփանքի խոսքերն ունայն էին: Մակայն հնուց ուխտի վկայական և ավանդատուն հայոց աշխարհի դարավոր հույսերն ու երազներն ի վերջո իրականություն դարձան, ինչը ցնծությամբ ընդունեց բանաստեղծը.

**Արդարախոս ու մեծասքանչ քո հին լեզվով օրհներգրված,
Լուսավորչի լույս կանթեղով երկինքներդ լուսերանգված,
Անճառելի ու դարերի տանջանքներով հոգիացած ...¹¹**

Մինչ այս ինքնատիպ օրհներգը, հայրենիքի փրկության սուրբ գործին զինվորագրված Բսահակյանի վիրավոր սրտից ու հոգուց ծնված երգերը ողբ ու լաց չէին, դրանցում ակնհայտ էին անտեսանելի ցավն ու տառապանքը, որոնք շաղախված էին անբեկանելի լավատեսությամբ առ այն, որ կյանքի ու մահվան անհավասար կռվի մեջ մտած հայ ժողովրդի պայքարը հանուն լուսավոր ապագայի հաղթական ավարտին են հասցնելու նրա առյուծասիրտ զավակները: Ազգանվեր մահապարտները <<հայու ծով-վրեժի սուրբ թուրն էին>>, ովքեր <<մեկ սիրտ դարձած>> պատրաստ էին զարկել ու զարկվել հանուն իրենց վաթանի, բյուր սուր դարձած ջարդեին ու փշրեին թշնամուն, վանեին խավարը, որպեսզի հայոց երկնքում կրկին փայլեր <<ազատության արևն հզոր>>: Սեփական ինքնության ակունքները հայրենասեր բանաստեղծին ստիպում էին նորովի ինքնաբացահայտվել, որովհետև հայտնվել էր մի այնպիսի ցնցող իրականության մեջ, երբ հայրենիքի սարերը երկնքի մովի մեջ էին, ջրերն ու հովերն անուշ էին, մինչդեռ <<բալեքն արյան ծովի մեջ էին>>: Անամոք ցավը հաղթահարելու աներևակայելի, միգուցե նաև գերբնական ճիգ էր պետք, որովհետև Սուրբ Հայրենիքին ձոնված նրա երգերն իրապես հոգու անտեսանելի ցավերից էին ծնվում: Կյանքի բուռն հորձանքներից ծնվող զգացողություններն ամբողջացնում էին նրա խոհերի ու մտորումների համակարգը՝ ամբողջացնելով բանաստեղծական մտածողությունը, ուր միաձուլվում են պայմանականն ու ռեալականը, ներդաշնակն ու աններդաշնակը, որոնց շնորհիվ իմաստուն հայացքով բանաստեղծը փորձում էր գտնել երկրի վերածնունդի սաղմերը:

Ի վերջո Հայոց երկիրն իր տոկուն զավակների անձնուրացության շնորհիվ դիմակայեց, ընկավ, բայց չծնկեց ու ոտքի կանգնեց հպարտ և անպարտ կեցվածքով: Վայրի ցեղերն անհետացան, իսկ հայոց խրճիթներից կրկին ծուխ է դուրս գալիս, հայրենի հողը վերստին նրա կտրիճ որդին է հերկում ու մշակում: Հոգու ցավից տնքացող բանաստեղծը չի թաքցնում հիացմունքն ու լավատեսությունն այն փաստից, որ երկիրը վերստին ծաղկել ու ցնծում է.

**Դու պիտի ծաղկի՛ս, երկի՛ր հայրական,
Քո ոգով, ոգով, ոճով ու բարձրագուլիս:**

¹¹ Ավ. Բսահակյան, ԵԼԺ, հ1, Եր., 2003, էջ 650:

**Դու պիտի հնչե՛ս, հնչես հաղթական
Իմ հին հայ լեզու՝ քա ղըր ու սրտաբուխ¹²:**

Գաղափարական և քաղաքական պայքարի նվիրյալ մարտիկներ Ամենայն Հայոց Բանաստեղծն ու Վարպետն իրենց ստեղծագործություններով մեկ անգամ ևս փաստեցին, որ հայ ժողովրդի անցած ուղին եղել է ոչ թե և ոչ միայն ջարդերի ու եղեռների պատմություն, այլև գոյատևման, սխրանքների, քաջագործությունների, արարման հերոսապատում: Իմաստուն այրերը երկրային կյանքին հրաժեշտ տվեցին հայրենիքի հանդեպ պարտքերը մարած ու հավատացած, որ հայ ժողովրդի դարավոր երթն անհնար է խաթարել:

Եզրակացություն

Հայրենիքի ճակատագիրը, նրա կրած անլուր տառապանքներն ու երջանկության որոնումները դարձել են ժողովրդի վշտի ծովում տառապող ու պայքարող Հովի. Թումանյանի և Ավ. Բսահակյանի իմաստուն խոհերի ու մտորումների կիզակետը և իրենց մնայուն տեղը գտել նրանց արձակ և չափածո ստեղծագործություններում:

Ազգային բանաստեղծները հավատացած էին, որ խավարը երբեք հարատև չի կարող լինել, վերածնության կենսական ազդակներից ցանկալի ազդանշաններ կստացվեն, ու խավարի դեմ պայքարում լույսն անպայման կհաղթի: Որևէ կասկած չի կարող լինել, որ նրանց անկրկնելի պոեզիան կատարելության է հասել հոգեկան մաքառմամբ, գալիքին, ժողովրդի լուսավոր ապագային լավատեսորեն նայելու անչափելի ցանկության և ջանքերի շնորհիվ:

Հին և նոր աշխարհների սահմանագծին հայտնված ու հայրենիքի նոր կյանքի երգիչը դառնալ երազող բանաստեղծներն իրենց ստեղծագործություններում յուրովի բյուրեղացրին դարերի իմաստությունը և, յուրացնելով սերունդների հոգևոր փորձը, եկան այն եզրահանգման, որ հայապահպանության ու հայրենիքի միակ երաշխիքը հայրենիքի և ժողովրդի միակամ լինելն է, նրանց միասնությունը:

Հայության վիշտն իրապես անչափելի էր, սակայն ցավը հայրենավեր ստեղծագործողներին չէր վիատեցնում, ընդհակառակը, պարտավորեցնում էր ստեղծել անհատակ անդունդի եզրին հայտնված ժողովրդի հոգու պատմությունը: Այդ նպատակին հասնելու համար բանաստեղծները հնի ու նորի միահյուսմամբ բացահայտում են իրենց տաղանդն ու հզոր

¹² Նույն տեղում, էջ 474:

մտածողությունը, իսկ նրանց հայացքների խորությունն անչափելի է, երբ քննում են հավերժականն ու արդիականը՝ իրենց հոգու լույսով լուսավորելով սերունդների ուղիները:

Օգտագործված գրականություն

1. Ավետիսյան Ջ., <<Թումանյանի ստեղծագործական լաբորատորիան>>, ՀՍՄՀ ԳԱ հրատ., Ե., 1973:
2. Իսահակյան Ավ., ԵԼԺ հ1, ՀՀ ԳԱԱ <<Գիտություն>> հրատ., Ե., 2003:
3. Թամրազյան Հ., <<Բանաստեղծության հազարամյա խրհուրդը>>, Երևան, <<Սովետական գրող>> հրատ., 1986:
4. Թումանյան Հովհ., ԵԼԺԿ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ <<Գիտություն>> հրատ., Ե., 2018:
5. <<Հովհաննես Թումանյանի կյանքի և ստեղծագործության պատմություն>> (1915-1919), ՀՀ ԳԱԱ <<Գիտություն>> հրատ., Ե., 2019:
6. Հախվերդյան Լ., <<Թումանյանի աշխարհը>>, Ե., <<Հայաստան>> հրատ., 1966:

Ани Казарян

Образ родины в произведениях Туманяна и Исаакяна

Заключение

Ключевые слова и выражения: Прославленные мастера, божий дар, эпохальное событие, судьбы людей, чуткое сердце, братья по перу, родина, надежда, вера, раненные.

Судьба родины, ее неведомые страдания и поиски счастья стали средоточием мудрых мыслей и размышлений О. Туманяна и Ав. Исаакяна, которые страдают и борются в народном море печали и нашли свое постоянное место в своих прозаических и стихотворных произведениях. Не может быть сомнения, что их неповторимая поэзия достигла совершенства через ментальное очищение, благодаря безмерному желанию и усилиям оптимистично смотреть в светлое будущее народа. Народные поэты верили, что тьма не может длиться никогда, жизненные импульсы возрождения будут давать желанные сигналы, и в борьбе с тьмой обязательно победит свет.

Они, оказавшиеся на границе старого и нового миров и мечтавшие стать певцами новой жизни Родины, кристаллизовали в своих произведениях мудрость веков и, переняв духовный опыт поколений, однозначно пришли к выводу, что единственной гарантией сохранения армян и Родины является единство Родины и народа, их единство. Горе армян было поистине

безмерно, но боль не угнетала их, наоборот, обязывала творить историю души народа, оказавшегося на краю бездонной пропасти. Для достижения этой цели поэты раскрывают свой талант и мощное мышление, переплетая старое и новое, и безмерна глубина их взглядов, когда они исследуют вечное и современное, освещая пути поколений светом своей души.

Ani Gazaryan

**The character of the motherland in the works of
Tumanyan and isahakyan**

Conclusion

Key words and expressions: Renowned masters, gift from God, epoch-making event, destiny of the people, sensitive heart, pen brothers, homeland, hope, faith, wounded.

The fate of the homeland, its unknown sufferings and the search for happiness have become the focus of the wise thoughts and reflections of H. Tumanyan and Av. Isahakyan, that are suffering and struggling in the people's sea of sorrow, and have found their permanent place in their prose and verse works. There can be no doubt that their inimitable poetry has reached perfection through mental purification, due to immeasurable desire and efforts to optimistically look at the bright future of the people. The national poets believed that darkness can never last, the vital impulses of rebirth will give desired signals, and in the fight against darkness, light will definitely win.

They, who appeared on the border of the old and new worlds and dreamed of becoming the singer of the new life of the motherland, crystallised the wisdom of centuries in their works and, appropriating the spiritual experience of generations, definitely came to the conclusion that the only guarantee of the preservation of the Armenians and the motherland is the oneness of the motherland and the people, their unity. The grief of the Armenians was truly immeasurable, but the pain did not depress them, on the contrary, it obliged them to create the history of the soul of the people who appeared on the edge of the bottomless abyss. To achieve that goal, poets reveal their talent and powerful thinking by intertwining the old and the new, and the depth of their views is immeasurable when they examine the eternal and the modern, illuminating the paths of generations with the light of their soul.

Խմբագրություն է ուղարկվել 22.02.2023թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 12.03.2023թ.

Հրապարակման է հանձնարարվել 28.04.2023թ.

ԿԱՐԻՆԵ ՄՈՍԻԿՅԱՆ

Մեսրոպ Մաշտոցի անվան
Մատենադարանի գիտաշխատող
էլհասցե՝ karinemosikyan@mail.ru

**ՀԱՎԱՏՔԻ ԵՒ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԸ ՆԵՄԵՄՈՍ
ԵՄԵՍՑՈՒ «ՄԱՐԴՈՒ ԲՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ» ԵՐԿՈՒՄ**

Ամփոփում

Չորրորդ դարի հույն փիլիսոփա Նեմեսիոս Եմեսացու «Մարդու բնության մասին» աշխատությունը, որը հունաբան դպրոցի վերջին շրջանում՝ ութերորդ դարում, հայերեն է թարգմանել Ստեփանոս Սյունեցին՝ Դավիթ Հյուպատոսի աջակցությամբ, հայ բնագիտական և բնափիլիսոփայական մատենագրության համար գիտելիքների կարևոր շտեմարան էր։ Երկի հայերեն թարգմանական բնագիրն ընդօրինակվել է ողջ միջնադարի ընթացքում։ Այն պահպանվել է Բազմաթիվ ձեռագրերում (շուրջ 65 ձեռագիր)։ Որպես Նեմեսիոսի գրքի շարունակ աճող հետաքրքրության ապացույց՝ պահպանվել են նաև զանազան լուծումներ, պատճառներ, մեկնություններ, ծաղկաքաղեր, որոնք հունական ազդեցության ծաղկման շրջանում իրենցով լրացրել են հայ բնափիլիսոփայական գրականությունը՝ հիմք նախապատրաստելով հայ ինքնատիպ գիտության մեջ այդ ոլորտների ձևավորման համար։ Զարմանալի չէ, որ Նեմեսիոսի երկից մեջբերումները բավական հաճախադեպ երևույթ են միջնադարյան տարբեր հեղինակների ստեղծագործություններում։ Ընդօրինակված ձեռագրերի մեծ քանակը և բազմաթիվ հայ հեղինակների ստեղծագործություններում այս երկից առանձին հատվածների և նույնիսկ ամբողջական գլուխների մեջբերումը խոսում է այն մասին, որ երկը մի տեսակ մարդաբանության դասագիրք էր միջնադարյան Հայաստանում։

Այս հանրագիտարանային աշխատությունը կարևոր նշանակություն ունի, ընդհանրապես, քրիստոնեական փիլիսոփայության համար։ Այստեղ ներկայացված են մարդու ստեղծման, նրա բնույթի, բնության մեջ նրա տեղի և դերի, նրա հոգեկան գործությունների և ֆիզիկական հատկությունների մասին անտիկ և քրիստոնեական բնափիլիսոփայության ու մարդաբանության պատկերացումները։ Ձգտելով անտիկ բանապաշտական մոտեցումները հաշտեցնել աստվածաշնչյան իրողությունների հետ, Նեմեսիոսի նպատակը ոչ միայն սեփական տեսակետների շարադրումն է, այլ գոյություն ունեցող տեսությունների հավաքագրումն ու փոխանցումը միջնադարյան քրիստոնեական մշակույթ՝ անտիկ բնափիլիսոփայությունը ներկայացնելով քրիստոնեական գաղափարախոսության լույսի ներքո։

Հոդվածում ներկայացվում է «Մարդու բնության մասին» երկում առկա բնափիլիսոփայական և աստվածաբանական գաղափարների փոխհարաբերության հարցը:

Բանալի բառեր և բառակապակցություններ. Նեմեսիոս Եմեսացի, մարդու բնություն, միջնադար, մարդաբանություն, քրիստոնեություն, փիլիսոփայություն:

Ներածություն

Վաղ շրջանի թարգմանական գրականությունը հայ մատենագրության այն հենասյուներից է, որոնց վրա ձևավորվել են միջնադարյան հայ մատենագիրների աշխարհայացքը, գրական և գիտական պատկերացումները: Հատկապես կարևորվում էին հունարենից կատարված թարգմանությունները, քանի որ դրանք հաճախ ամփոփում էին ոչ միայն տվյալ ժամանակաշրջանին վերաբերող տեղեկություններ, այլ նաև անցյալից պահպանված գիտելիքներ: Այդպիսի աշխատություններից է Դ. դարի հույն փիլիսոփա Նեմեսիոս Եմեսացու «Մարդու բնության մասին» երկը, որի տեսական դրույթներն ու հայեցակարգային ընդհանրացումները բխում են անտիկ մշակույթի բավականաչափ հարուստ փիլիսոփայական մոտեցումներից՝ ներդաշնակորեն միավորելով անտիկ ու վաղ միջնադարյան բնագիտությունը, բնափիլիսոփայությունը, փիլիսոփայությունը և կրոնը: Նեմեսիոս Եմեսացու «Մարդու բնության մասին» երկը ներկայացնում է բնափիլիսոփայական գիտելիքի պատմական ուղին անտիկից մինչև վաղ քրիստոնեական շրջան: Այն բնագիտական և մարդաբանական գիտելիքների աղբյուր էր նաև հայ բնափիլիսոփայական միջավայրում՝ էական ազդեցություն ունենալով միջնադարյան հայ մշակույթի և փիլիսոփայության, ինչպես նաև հայ մտածողների մարդաբանական, հոգեբանական ու բարոյագիտական հայացքների ձևավորման վրա: Հայկական միջավայրում Նեմեսիոսի գրքի շարունակ աճող հետաքրքրության ապացույց են երկի հայերեն թարգմանական բնագրի մեծաքանակ ընթորինակությունները (շուրջ 65 ձեագիր), ինչպես նաև բազմաթիվ լուծումները, պատճառները, մեկնություններն ու ծաղկաքաղերը, որոնք հունական ազդեցության ծաղկման շրջանում իրենցով լրացնում էին հայ բնափիլիսոփայական և մարդաբանական գրականությունը՝ հիմք նախապատրաստելով հայ ինքնատիպ գիտության մեջ այդ ոլորտների ձևավորման համար: Նախկինում մենք առիթ ունեցել ենք ներկայացրելու այս գրքի նշանակալի ազդեցությունը հայ գիտական

մտքի զարգացման վրա¹: Ակնհայտ է, որ Նեմեսիոս Եմեսացու խիստ գիտական, բանապաշտական մտածելակերպը ընդունելի է եղել հայ հեղինակների համար: Երկում զուգահեռ ընթացող փիլիսոփայական և աստվածաբանական վերլուծությունները բազմաբնույթ և հետաքրքիր քննարկումների առիթ են դարձել հայ մատենագիրների երկերում: Նեմեսիոսի երկից մեջբերումները բավական հաճախակի են միջնադարյան տարբեր հեղինակների Հովհաննես Սարկավագ Իմաստասերի, Հովհաննես Պլուզ Երզնկացու, Հովհան Ռոտունեցու, Գրիգոր Տաթևացու և այլոց աշխատություններում: Այս առումով կարևոր ենք համարում ներկայացնել միջնադարում մեծ տարածում գտած հավատի և փիլիսոփայության փոխհարաբերության հարցի քննարկումը Նեմեսիոս Եմեսացու «Մարդու բնության մասին» երկասիրության մեջ:

Հավատի և բանականության փոխհարաբերության խնդիրը՝ սկիզբ առնելով քրիստոնեության տարածման վաղ փուլերում, իր դասական իմաստը ստացավ հատկապես հայրաբանության և սքոլաստիկայի շրջանում: Նպատակը նոր քրիստոնեական հավատի հաշտեցումն էր անտիկ փիլիսոփայության նախնական բանապաշտական սկզբունքների հետ: Վաղ շրջանում քրիստոնեությունը անտիկ մշակույթի նկատմամբ դրսևորում էր երկու տեսակի վերաբերմունք: Մի դեպքում բացարձակ մերժվում էր անտիկ գիտությունն ու փիլիսոփայությունը՝ հայտարարելով, որ ոչ մի ընդհանուր բան չի կարող լինել հավատի և բանականության, Հայտնության և տրամաբանության միջև, սակայն սկսած երրորդ դարից քրիստոնեության ջատագովության մեջ բյուրեղանում էր մյուս տեսակետը, որը ոչ միայն կարևորում էր փիլիսոփայության և բանական ճանաչողության դերը, այլև դրանք օգտագործում էր հայտնութենական ճշմարտությունների հիմնավորման և մեկնաբանման նպատակով²: Աստվածային հայտնության և մարդկային բանականության հաշտեցման ճանապարհն ուրվագծվում էր, երբ դրանց փոխհարաբերությունը դիտարկվում էր ոչ թե էական հակադրության, այլ նախասկզբնական նույնականության մեջ³: Աշխարհիկ մշակույթի յուրացումը՝ նախքան Սուրբ Գրքի ըմբռնումը, և հետագայում դրա ներմշակութագումն ու մկրտությունը

¹ Տե՛ս Կ.Մոսկյան, Նեմեսիոսի *Յաղագս բնութեան մարդոյ* երկը հայ միջնադարյան գրականության մեջ, Բանբեր Մատենադարանի N26, Ե., 2018, էջ 177-206:

² Տե՛ս Ս.Զաքարյան, Փիլիսոփայության պատմություն, Ե., 2000, էջ 101-103

³ Տե՛ս Մ. Канта-Спербер, Дж. Барнз, Л. Бриссон, Ж. Брюнсвиг, Г. Властос, Греческая философия, Т 2. – М., греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2008, էջ 790:

քրիստոնեության ավագանում, այդ շրջանի, և հատկապես Ալեքսանդրիայի դպրոցում ուսումնառած փիլիսոփա-հոգևորականների առաքելությունն էր:

Մեթոդաբանությունը

Մեթոդաբանական հիմք է դարձել տեսական դրույթների համադրումը: Կիրառվել են վերլուծական, համեմատական մեթոդներ:

Նեմեսիոս Եմեսացու «Մարդու բնության մասին» երկը

Այդ շրջանի կարևոր ներկայացուցիչ էր չորրորդ դարի հույն փիլիսոփա Նեմեսիոս Եմեսացին, որի «Մարդու բնության մասին» երկը ներկայացնում է բնափիլիսոփայական ու մարդաբանական գիտելիքի պատմական ուղին անտիկից մինչև վաղ քրիստոնեական շրջան: Որպես քրիստոնյա մտածող, արևելյան հայրաբանության երևելի ներկայացուցիչ, անկասկած արժևորելով աստվածաշնչյան իրողությունները, և դրանք հիմնավոր համարելով՝ Աստծուց ոգեկոչված լինելու պատճառով, Նեմեսիոսի բնափիլիսոփայական, բնագանգական, մարդաբանական ու բարոյագիտական հայացքների հիմքում ընկած են հայտնութենական ճշմարտությունները, որոնք զուգահեռելով անտիկ մշակույթի ավանդույթների հետ, նա դրանք հիմնավորում ու մեկնաբանում է հեղինակավոր փիլիսոփաների ռացիոնալ փաստարկներով:

Նեմեսիոսի մասին մեզ հասած տեղեկությունները չափազանց սուղ են: Հնագույն և, թերևս, միակ աղբյուրը, որին դիմում են տարբեր հետազոտողներ, Գրիգոր Նազիանզացու՝ ում հեթանոս փիլիսոփա Նեմեսիոսին հասցեագրած նամակներն են, ում Աստվածաբանը ջանադրաբար քրիստոնեություն էր քարոզում⁴: Արդյունքում, ներկայանալով իբրև քրիստոնեական եկեղեցու եպիսկոպոս, Նեմեսիոսն իր «Մարդու բնության մասին» երկում չի արտահայտում հատուկ աստվածաբանական կամ քրիստոնեական հետաքրքրություններ, գրում է Վլադիմիրսկին⁵: Այս առնչությամբ Գ. Զարբհանայանը ևս նկատում է. «Բովանդակ գրուածին մեջ հեղինակը ոչ աննշան, մանաւանդ, թէ երբեմն բազմահմուտ իմաստասէր կ'երևնայ, բայց քրիստոնեական կրօնից

⁴ St' u Святитель Григорий Богослав, Творения, т. 2 (Стихотв. Письма. Завещание), М., 2000, N 184-187.

⁵ St' u Владимирский Ф.С., Антропология и космология Немезия, еп. Емесского, в их отношении к древней философии и патристической литературе, Житомир, 1912, էջ 11:

Ճշմարտությանն ակամամբ՝ թերևս չափավոր գիտությամբ»⁶: Գ. Զարբհանալյանն, ընդհանրապես, կասկածի տակ է առնում հույն փիլիսոփայի եպիսկոպոսական աստիճան ունենալու հանգամանքը՝ հաշվի առնելով նրա արտահայտված բանալաշտական մտածելակերպը: Իր հերթին, Արսեն Սուքրին գրում է. «Ինքը կը սիրէ փիլիսոփայական համառոտ անցումն՝ յիշելով ինչ որ կարևոր է, և կը թողու ընթերցողին, որ ինքն իրեն խելքով խրատներ և յորդորակներ շինէ. Եթէ չհամարինք զսա իբրև զՍ. Բարսեղ՝ ճարտասան և պերճախոս, բայց կը ստիպենք յամենայն քայլափոխս խոստովանել, որ երևելի փիլիսոփա մ' է, հանդերձ քրիստոնեական յստակ ու ողջամիտ տեսութիւններով»⁷: Ըստ Վլադիմիրսկու, Նեմեսիոսը սինկրետիկ ուղղության ներկայացուցիչ էր, որ փորձում էր միաձուլել ոչ միայն քրիստոնեական, այլ ընդհանրապես, բոլոր փիլիսոփայական ուղղությունները: Նրա կառուցած համակարգում կարելի է գտնել բնագանգական հայեցակարգով փիլիսոփայության և բժշկական բնախոսական ուսմունքների հետաքրքիր սինթեզ⁸: Ակադեմիկոս Լևոն Հովհաննիսյանը Նեմեսիոսին անվանում էր «բժիշկ-փիլիսոփա»⁹: Մի բան հստակ է. Նեմեսիոսն ավելի շուտ փիլիսոփա էր, քան աստվածաբան:

Նեմեսիոսի մարդաբանությունն ու տիեզերագիտությունը

Մարդու կենտրոնական դիրքն աշխարհում, ըստ Նեմեսիոսի, բնորոշվում է նրանով, որ Աստված՝ ի դեմս մարդու, արարեց Համայնի վերափոխման, վերակերտման մի ակունք, որտեղ միավորեց մարմնական ու անմարմին աշխարհները՝ մարմնին հնարավորություն տալով վերառաքվել դեպի հոգևորը, եթե հակվի առաքինության ու բարեպաշտության՝ ժառանգելով աստվածայինն ու մարդու համար նախատեսված երանելի կյանքը, իսկ հոգուն՝ իր էջքով, մարդեղացմամբ՝ ավելացնել իր հոգևոր ունակություններն ու առաջադիմել¹⁰: Աստվածաշնչյան արարչագործության տեսանկյունից բացահայտելով անտիկ մարդա-

⁶ Գ. Զարբհանալյան, Հայկական թարգմանությունք նախնեաց, Վենետիկ, 1889, էջ 630-631

⁷ Հ. Արսեն Սուքրի, Նեմեսիոսի մարդակազմության գրոց եւ անոր հայ թարգմանության ճաշակ մը, Բազմավեպ, ԼԸ. Վենետիկ, 1880, էջ 327:

⁸ Տե՛ս Փ. Владимирский, նշվ. աշխ., էջ 16:

⁹ Տե՛ս Լ. Оганесян, История медицины в Армении, в 5 частях, ч. 1, Ереван, 1946, էջ 150-164:

¹⁰ Նեմեսիոս Եմեսացի, Յաղագս բնութեան մարդոյ, առաջաբանը, հմմտ. բնագիրը և ծնթ.՝ Կ. Մոսկվյանի, Եր., 2019, (1.[13, 19] – այսուհետ այս կերպ կնշվի բնագրում համապատասխան գլուխն ու պարբերությունը):

բանությունը՝ Նեմեսիոսը կարևոր ճշգրտում է կատարում առ այն, որ՝ մարդը միայն իր բնությամբ է աշխարհի կերպավորումը, բայց ստեղծված է Աստծո պատկերով և նմանությամբ: Միաժամանակ նա նախկին մարդաբանական տեսություններն օգտագործում է մարդու մասին քրիստոնեական ուսմունքը նոր գիտելիքներով լրացնելու համար:

Աստվածաստեղծ տիեզերքը, ըստ նրա, հաշվարկված, նախագծված, դասավորված և հարմարեցված է իբրև մեկ ամբողջական համապարփակ կենդանի օրգանիզմ, որտեղ յուրաքանչյուր մաս անհաղորդ չէ մյուսներին, այլ աննկատ խառնված և կորզված են իրարից՝ ամեն մեկը ծնունդ առնելով նախորդից, և ծնունդ տալով հաջորդին: Այս մոտեցումը ոչ միայն չի հակասում աստվածաշնչյան տեսակետներին, այլև հստակեցնում և ձևակերպում է դրանք անտիկ փիլիսոփայության բանապաշտական միջոցներով: Ըստ որում, Նեմեսիոսն իրեն պետք եղած տեղեկություններն ընտրում է Պլատոնից, Արիստոտելից, նորպլատոնականներից, Էպիկուրոսից, ստոիկյաններից, Հիպոկրատեսից, Գալենոսից, որոնց մտքերը զգուշորեն համաձայնեցնում է աստվածաշնչյան տրամաբանությանը: Ավելին, այն գլուխներում, որտեղ ներկայացված փիլիսոփայական կարծիքների մեջ կան սկզբունքային հակասություններ, նա հաճախ որպես հաշտության փրկօղակ կամ անքննարկելի ճշմարտություն մեջբերում է Սուրբ Գիրքը՝ հարթեցնելու համար կնճիռները:

Աստվածաբան, թե՞ փիլիսոփա

Իսկ երբ հնարավոր չի լինում հաշտեցնել բանապաշտական և կրոնական դիրքորոշումները, Նեմեսիոսը որոշակի միտում է դրսևորում բարոյագիտական հարցերում գերապատվությունը տալու կրոնականին, իսկ գոյաբանական և իմացաբանական հարցերը վերլուծելու անտիկ բնափիլիսոփայության տեսանկյունից՝ հնարավորինս խուսափելով հակասություններից:

Այսպես, մարդու մենաշնորհն ու նրա «գերամբարձ պարզեն» է ապաշխարելով անմահ դառնալը: Նրան ներվում են իր մեղքերը, քանի որ տկար, զանազան բնական կարիքների և զգայական ցանկությունների հակված մարմին ունի, որ շեղում է բանականի ուղղվածությունը, թուլացնում է կամքն ու մղում դեպի կրքեր, որոնցով նա շարժվում է հակառակ բնության և աստվածային օրենքների: Սակայն ափսոսանքն ու ապաշխարությունը հնարավորություն են տալիս կրկին ներում գտնելու և հուսալու անմահության¹¹: Հոգու մասին գլխում՝ մանրակրկիտ քննարկելով

¹¹ Տե՛ս նույն տեղում, 1.[9]:

և ի մի հավաքելով մեծաթիվ փիլիսոփաների խիստ տարբեր կարծիքներ, նա գլուխն ավարտում է հետևյալ խոսքերով. «Արդ, բազում են հոգու անմահության ապացույցները՝ վերցված Պլատոնից և մյուսներից, սակայն դրանք խրթին են և դժվարիմաց, և հազիվ են հասկանալի նրանց համար, ովքեր սնված են այդ գիտելիքներից»¹²: Բայց մեզ նրա անմահության ապացուցման համար բավական են աստվածներից ստացած վարդապետությունները՝ ինքնին հավաստիություն ունենալով իրենց՝ Աստծուց ներշնչված լինելու պատճառով: Իսկ ովքեր չեն ընդունում քրիստոնյաների գրքերը, բավական է նրանց ներկայացնել, որ հոգին ապականության ենթակա ինչ-որ բան չէ, այլ անապական է և անմահ»¹³: Այս հաստատում, հիրավի, տպավորություն է ստեղծվում, որ հայտնութենական ճշմարտությունները նրա համար ապացուցման կարիք չունեն: Սակայն, օրինակ, հոգու նախագոյության հանդեպ իր վերաբերմունքն արտահայտելու համար, Նեմեսիոսը հիմք է ընդունում Պլատոնի կարծիքը: Մասնավորապես, Պլատոնի այն միտքը, որ բնատուր գիտելիքները վերհուշեր են, որոնք հոգին կրում է՝ նախքան մարմնում ներդրվելը, նա ընդունում է իբրև հոգու նախագոյությունը հիմնավորող անքննարկելի նախապայման: Պլատոնը բնատուր գիտելիք էր համարում այն հասկացությունները, որ անուսանելի, բայց մտահասու են բոլոր «Է»-երի համար¹⁴: Հոգու հետ կապված բազմաթիվ հարցերում է Նեմեսիոսը համախոհ և համաձայն Պլատոնի հետ: Օրինակ, որ՝ մարդու հոգին ձևավորվում է մարմնի հետ միասին: Որ այն անմարմին և մտահասու էություն է, որը բանականության կրողն է: Որ հոգին ինքնաշարժ է, քանի որ նրան հատուկ է կյանքը՝ հավերժ ներգործող ինքն իր մեջ, իսկ մարմինը միայն նրա գործիքն է, որն անշարժ ու անգործ կմնար առանց իր արհեստավորի: Այնուհանդերձ, Նեմեսիոսը քննադատում է Պլատոնի կարծիքը հոգու և մարմնի միավորման մասին, որը մարմինը ներկայացնում է իբրև հոգու հանդերձանք: Այս հարցում նա ավելի ընդունելի է համարում նորպլատոնական Ամոնիոս Մակկասի մոտեցումը: Հոգու և մարմնի կապը համեմատելի է Աստվածային Լոգոսի և մարդկային բնության միավորման հետ՝ անխառն և անայլայլ, անշփոթ և անպարագրելի: Այս կերպ աստվածային էությանը վնաս չի լինում «նուստագոյն»-ից, սակայն վերջինս մեծ օգուտ է ստանում աստվածայինից՝ հնարավորություն

¹² Այդ գիտելիքների մեջ խորացած մասնագետներ են:

¹³ Նեմեսիոս Եմեսացի, Մարդու բնության մասին, գրաբարից թարգմ., առաջաբանը և ծնթ.՝ Կ. Մոսիկյանի, Եր., 2021, 2[28]:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղում, 13.[2]:

ունենալով մաքուր և անմարմին բնության հետ անարգել թափանցել ամենուր¹⁵, որովհետև մտահասունները՝ չլինելով տեղայնացված, որևէ մարմնով չեն կաշկանդվում, այլ «տարվում ու տարածվում են», «ընթանում ու թափանցում են» ուր կամենան¹⁶: Եվ «հոգին՝ մարմնի մեջ» արտահայտությունը բնավ էլ նկատի չունի նրա տեղակայումը, այլ կապը մարմնի հետ՝ ըստ փոխհարաբերության և փոխադարձ հակման:

Բնախոսական հարցերում, Նեմեսիոսի մոտեցումները խիստ բանապաշտական են, թեպետ բնախոսական խնդիրների իրագործողն ու պատասխանատուն նույնպես հոգին է: Կրքերի մասին քննարկումների ժամանակ նա առաջ է քաշում Գալենոսի, ինչպես նաև Պլատոնի, ստոիկյանների կարծիքները՝ կիրքը սահմանելով իբրև անբանական հոգու առաջնային, հիմնական և ընդհանուր շարժում, որով կազմվում է կենդանու էությունը¹⁷: Երբ կիրքը՝ չափազանց և ուժգին դառնալով հասնում է զգայական դաշտ, այն համարվում է բնությանը հակասող և կարող է ծնել մեղք: Այս դեպքում արդեն Նեմեսիոսը դրան մոտենում է կրոնական և բարոյագիտական տեսանկյունից:

Կրոնական և բանապաշտական մոտեցումների միջև կարևոր հակասություններից մեկը աշխարհի արարման հարցն է: Իբրև փիլիսոփայական լուրջ կրթություն ստացած, և բնափիլիսոփայական ու բնագիտական տարբեր տեղեկությունների տիրապետող գիտնական, Նեմեսիոսն ընդունում է, որ ֆիզիկական աշխարհի կառուցողական հումքը նյութն է, որը դրսևորվում է բնության չորս սկզբնատարրերի ձևով: Նա նաև կիսում է Արիստոտելի այն կարծիքը, որ նյութը հավերժ է, անարար և ենթակա չէ ոչնչացման: Տարբերն անընդմեջ շարունակվում ու պահպանվում են՝ չավելանալով երբեք և չնվազելով, որի պատճառով ասվում է, որ մեկի ոչնչացումը մյուսի գոյացումն է: Ըստ Ապոլինարիոսի¹⁸, որի կարծիքը նույնպես մեջբերում է Նեմեսիոսը՝ Աստված երկինքն ու երկիրն արարել է անդունդից: Այսինքն, աշխարհի նյութական հիմքը հանդիսացող տարրերի պահման վայրն «ի սկզբանէ» անդունդն էր, որի անունը՝ «նյութի անսպառություն»¹⁹, արդեն խոսում է ինքն իր մասին: Հենց Անդունդից՝ այդ անսահման և անհատակ խորությունից է գոյացել մնացած

¹⁵ Տե՛ս նույն տեղում, 3.[10]:

¹⁶ Նույն տեղում, 3.[3]:

¹⁷ Տե՛ս Նեմեսիոս 2019, 15.[3, 4]:

¹⁸ Ապոլինարիոս Լաոդիկացին այն սակավաթիվ քրիստոնյա հեղինակներից է, որին դիմում է Նեմեսիոսը:

¹⁹ Τῆς ὀλῆς ἀπειρον. Տե՛ս Nemesius Emesenus, Nemesii Emeseni De natura hominis, ed. Moreno Morani, Leipzig: BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1987, էջ/տ 53.17:

ամեն ինչ²⁰: Փորձելով իր համար ընդունելի այս կարծիքները հիմնավորել աստվածաշնչյան տեղեկություններով, Նեմեսիոսը պարզաբանում է՝ «Թեպետ Մովսեսն աշխարհի ստեղծման ժամանակ չի հիշատակել անդունդը, սակայն Հորի գրքում ասվում է. «Ո՞վ արարեց անդունդը»²¹: Հետևաբար, անեղ չէ այն, այլ արարված: Պարզապես արարվել է բոլոր մարմնականներից ավելի վաղ՝ «ի սկզբանե», ստեղծվելով²² Արարչագործից մյուսների գոյացության համար: Արդ, ասում է՝ սրանից որպես նյութից, հետագայում գոյացել է մնացած ամեն ինչ: Այսինքն, որքան էլ նրա համար սկնհայտ է, որ աշխարհաստեղծումը նյութական հիմքեր ունի, սակայն Ոչնչից արարման աստվածաշնչյան տեսակետը սկզբունքային է ցանկացած քրիստոնյա փիլիսոփայի համար, որովհետև՝ «ինչպես էլ լինի այս, ոչ մի տարբերություն չկա, քանզի նաև այսպես ամեն ինչի Աստված ու արարչագործ է երևում, և ոչնչից Համայնն արարող»²³: Ի դեպ, այս հատվածի առնչությամբ հետաքրքիր դիտարկում է անում Արսեն Սուքրին: Ըստ նրա, Սուրբ Գրքի հմուտ մեկնիչները լավ գիտեն նաև, որ Նեմեսիոսն «ի սկզբանե» բառը գործածում է Յոթանասնից հասկացված իմաստով, որ «Անդունդք» է նշանակում, և Անդունդը նախաստեղծ նյութ էր²⁴: «Ի սկզբանե» արտահայտությունն, իսկապես, անսովոր հնչողություն ունի Նեմեսիոս Եմեսացու երկում՝ ստանալով տեղի և ժամանակի միավորյալ իմաստ: «Ի սկզբանե»-ի մասին գրում է նաև Բարսեղ Կեսարացին իր «Յաղագս վեցարեայ արարչութեան» աշխատության մեջ, հայտնելով, որ Արարչությունն ավելի արագ եղավ, քան ակնթարթը, և առանց ժամանակի: Եվ դա Աստծո կամքն էր, որ աշխարհի հաստատությունը՝ արարչությունից,

²⁰ Տե՛ս Նեմեսիոս 2019, նշվ. աշխ., 5[12]:

²¹ Իրականում, Հորի գրքում նման արտահայտություն չկա, սակայն անդունդի արարված լինելու մասին ակնարկ կա Առակաց գրքում. «Ես անդունդները չեղած եմ ծնվել, չառատ աղբյուրները չեղած» (Առակ. Ը 24):

²² Հունարենում՝ կանխավ հիմնված:

²³ Նեմեսիոս 2021, նշվ. աշխ., 5[12]:

²⁴ «Մովսես ըսած էր. իսկզբանե արար Աստուած գերկին և գերկիր: Նոյնն խոստովանէ Նեմեսիոս: Սակայն գիտեն ամենայն հմուտ մեկնիչք Սուրբ Գրոց, որ այդ «իսկզբանե» բառն միայն Եօթանասնից հասկըցածն էր, մինչդեռ այլք կը թարգմանէին՝ «յանկարծ, յական թօթափել արար Աստուած գերկին և գերկիր»: Ուրիշներն ալ այդ «իսկզբանե» բառն Անդունդք կը հասկնային, (յայսմ Նեմեսիոս Ապօղինարի կարծիքն մէջ կը բերէ). և զԱնդունդս առաջնաստեղծ նիւթ մը կը համարէին ուստի զամենայն ինչ ստեղծած ըլլար Աստուած: Եթէ անդունդք, եթէ որ և իցէ տարր ալ դնենք իբր առաջին նիւթ ի գոյացութիւն աշխարհիս, սակայն միշտ ստեղծեալ ըլլալն կընդունի Նեմեսիոս»: Տե՛ս Արսէն Սուքրի, նշվ. աշխ., էջ 334:

ժամանակով չեղավ, այլ դրանից այն կողմ: Իսկ արարչության անունն «իսկզբանե» է, այսինքն, այն սկսմամբ, որ եղավ ավելի վաղ, քան ժամանակը²⁵: Նմանատիպ վերլուծությունները նաև խորհրդապաշտական տարր են պարունակում:

Պատահում է նաև, որ որևէ գիտական մեկնաբանություն հերքելու համար Նեմեսիոսն իբրև հակափաստարկ է ընդունում աստվածաշնչյան տեսակետը: Օրինակ, քննադատելով Եվնոմիոսին, որ հոգին սահմանում է իբրև մարմնի մեջ ստեղծված անմարմին էություն՝ այդ կերպ փորձելով միավորել Պլատոնի և Արիստոտելի մոտեցումները, Նեմեսիոսը նախ հեզնում է, թե նա չի մտածել անգամ, որ ցանկանում է նույնի մեջ հավաքել անմեկտեղելի բաները²⁶: Ապա տրամաբանական մեթոդն այս դեպքում համարելով անբավարար, խոսքն ավարտում է ծանրակշիռ փաստարկով, հայտնելով, որ **նույնիսկ Մովսեսը** չի ասում, թե հոգին այն ժամանակ է ստեղծվել, երբ ներդրվել է մարմնի մեջ, և ըստ տրամաբանության էլ այդպես չէ²⁷: Եվնոմիոսը նաև պնդում էր, որ մինչև հիմա էլ նոր հոգիներ են արարվում, քանի որ աշխարհը դեռևս չի ամբողջացել: Այս առումով նույնպես Նեմեսիոսը տարակուսում է. «Մինչև հինգ բյուր (50000), և դա դեռ քիչ էմ ասում, բանական (մտահասու) էություններ ամեն օր ժամանում են աշխարհ»²⁸: Եթե դրանք բոլորը հիմա են արարվում, այդ դեպքում՝ ե՞րբ է աշխարհում ամբողջանալու հոգիների թիվը: Մի՞թե այն ժամանակ, երբ համընդհանուր հարության շեմին, աշխարհը կմոտենա իր վախճանին: Բայց սա նման է անլուրջ և մանկամիտ խաղի: Եմեսացին անհնարին է համարում նոր հոգիների արարումը, որովհետև Աստված վաղուց ավարտել է իր արարման գործընթացը, և այժմ հանգստանում է: Մերժում է նաև այն կարծիքը, թե նոր հոգիները ստեղծվում են նախախնամության պատվերով՝ «ներմուծելով» ո՛չ նոր էություն, և ո՛չ էլ տարբեր նրանցից, որ արդեն կան, այլ եղածը բազմացնելով՝ ըստ նախախնամության²⁹: Ըստ Նեմեսիոսի, այսպիսի կարծիքը բնորոշում է նախախնամության և արարման տարբերությունը չիմացողներին: Նախախնամության գործը ծնունդների հերթագայությամբ կենդանական էության անխաթար պահելն է, իսկ արարման գործը՝ ոչնչից գոյացնելը: Մա միայն Աստծուն

²⁵ Տե՛ս Բարսեղ Կեսարացի, Յաղագս վեցարեայ արարչութեան, աշխ. Կ. Մուրադյանի, Եր., 1984, էջ15, 18:

²⁶ Տե՛ս Նեմեսիոս 2021, նշվ.աշխ., 2.[18]:

²⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁸ Նույն տեղում, 2.[19]:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

վերապահված գործառնությո՞ւ է, և արմատապէս տարբերվում է ստեղծումից: Հետևաբար, եթե նոր հոգիները նախախնամության պատվերով են լինում, ուրեմն եղծանելի են, ինչպէս և մյուս բոլոր փոխանորդությամբ ստեղծվածները: Իսկ եթե ոչնչից են առաջ գալիս, ուրեմն արարված են, իսկ դա հերքում է Մովսէսի խոսքը, թե՛ հանգստացավ Աստված իր բոլոր գործերից: Երկուսն էլ անպատեհ են, եզրափակում է Նեմեսիոսը, որովհետև այժմ այլևս նոր հոգիներ չեն առաջանում: Եվ երբ ասվում է՝ «Հայր իմ մինչև այժմ գործում է» (Հովհ. Ե.17), ոչ թե արարելու, այլ նախախնամելու մասին է ասում³⁰:

Նեմեսիոսի բարոյագիտական հայացքները

Մարդու անձնիշխանությունը կամ ազատ կամքը հույն փիլիսոփան մեծարում է իբրև բանականության անհրաժեշտ ցուցիչ: Մա, ըստ էության, ընկած է նրա բարոյագիտական պատկերացումների հիմքում: Անձնիշխանության շնորհիվ է մարդը պատասխանատվություն կրում իր կատարած չար ու բարի գործերի համար, որովհետև չարի ու բարու ակունքը մարդու մեջ է, նրա կամքի մեջ: Այդ է պատճառը, որ մարդու անձնիշխան ազատությունը, որը շնորհված է նրան բանականության հետ մեկտեղ, միաժամանակ ենթադրում է նաև անկման հնարավորություն, անկում՝ Կյանքի Ակունքից, Արարչից: Մակայն դա անհրաժեշտ պայման է մարդու բանական լինելու համար: «Արդ, ովքեր մեղադրում են Աստծուն, որ չարության անընդունակ չի արարել մարդուն, այլ՝ անձնիշխան, անգիտանում են ինքնին՝ հանդիմանելով Աստծուն, որ բանական է արարել մարդուն և ոչ անբան: Քանզի հարկ է երկուսից մեկը՝ կա՛մ լինել անբանական, կա՛մ լինելով բանական, իր գործունեության մեջ լինել անձնիշխան, հայտարարում է Նեմեսիոսը³¹: Ինչպէս վերևում նշվեց, հույն փիլիսոփայի բարոյագիտական մոտեցումները հիմնավորվում են հիմնականում աստվածաբանական ենթատեքստով, բայց այստեղ ևս նա ակտիվորեն գործածում է փիլիսոփայական մեթոդներ՝ տրամաբանական շղթաներով ներկայացնելով փոխկապակցված և փոխպայմանավորված երևույթների միջև պատճառահետևանքային կապերը: Ընդդիմախոսների՝ Սուրբ Գրքից բերված փաստարկներին ի պատասխան, ինչպէս օրինակ՝ «Մարդունը չեն նրա ճանապարհները» (Երեմիա, Ժ 23) կամ «Նանիր են մարդկանց խորհուրդները» (Սաղմ. ՂԴ 11), Նեմեսիոսը մեղադրում է նրանց անձնիշխանության իմաստը չհասկանալու մեջ: «Քանզի հարստանալու

³⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

³¹ Նեմեսիոս 2021, 40 [3]:

կամ աղքատանալու, կամ առողջ լինելու, կամ էլ բնությամբ և իշխանությամբ ուժեղ, և կամ բոլոր գործարանական կամ պատահական կոչվող բարիքների, կամ էլ նախախնամությամբ իրենց արդյունքը ստացող գործերի նկատմամբ իշխանություն չունենք, այլ այն գործերի, որոնք առաքինությամբ կամ չարությամբ են»³²: Ընդ որում, դատաստանի ենթակա է ոչ միայն գործողությունը, այլև նախընտրությունը: Այս մասին ասվում է նաև Ավետարանում, նկատում է Նեմեսիոսը: Օրինակ՝ «Ով նայում է կնոջը՝ ցանկանալով նրան, հենց այդ պահին շնանում է նրա հետ իր սրտի մեջ» (Մատթեոս Ե.28): Հորն էլ էր Աստծուն պատարագ մատուցում՝ իր որդիների՝ իրենց մտքում թույլ տված հանցանքների համար (Հոբ Ա 5): Քանզի մեղքերի և արդարագործության սկիզբը նախընտրությունն է, իսկ գործը երբեմն թույլատրված է լինում նախախնամությամբ, և երբեմն՝ արգելված: Կան գործեր, որ մարդու կամքի տիրույթում են, և կան, որ նախախնամությանն են վերապահված, հետևաբար, հարկ է, որ ողջ լինելությունն ըստ այս երկուսի կառուցվի, «քանզի եթե միայն մեկով լինեք, անշուշտ մյուսը չէր լինի»³³:

Ճակատագրի և նախախնամության մասին

Նեմեսիոսը չի ընդունում ճակատագրապաշտների այն պնդումը, թե՛ մարդուց կախված չէ չարի և բարու ընտրությունը, և ոչ էլ նրա մեջ է դրանց սկիզբը, այլ դա նրան տրված է ծննդաբաշխ աստղերից՝ անկախ իր կամքից: Այս կերպ, սեփական գործերի պատասխանատվությունը դնելով աստղերի կամ Աստծո վրա, նրանք ավելորդ են դարձնում օրենսդիրներին, որ սահման ու պատվիրան են դնում, թե որ գործը պիտի արժանի լինի գործվելու, և որը՝ ոչ: Ավելորդ են թվում դատավորները, որ պատվում են բարեգործներին, և արդար դատաստանով պատժում չարագործներին, քանզի ըստ ի վերուստ բաշխված ծնունդների՝ գողերի անպատկառությունն իրենց կամքով չէ, և ոչ էլ սպանողի անօրինությունն է սեփական հոժարությամբ, քանի որ իր ծննդյան բնությունն է հարկադրում նրան սպանել կամ հափշտակել³⁴: Եվ ընդհանրապես, կյանքում ու աշխարհում

³² Նեմեսիոս 2021, նշվ. աշխ., 39[2]:

³³ Տե՛ս ն. տ., 39[2]: Ժան-Բատիստ Տիբոյի փոխանցած տեղեկությունն է: Այս մասին տե՛ս Նեմեսիոս 2019, էջ 431, ծնթ. 170:

³⁴ Գրեթե նույնական մտքեր ենք գտնում նաև Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս վեցարեայ արարչութեան» երկում: Ի վերջո, եթե մարդկանց պատիվը և պարզը չլինեք ըստ նրանց գործած արդարության, և ոչ էլ չարագործների պատիժն ու դատապարտությունը լինեք, ապա իզուր և ընդունայն էր քրիստոնեական հույսը, և անսանձ կրթականային ամենքը՝ չնահանջելով անբարշտության մեջ: Քանզի չէր լինի

ամեն ինչի առաջացման պատճառը վերագրելով աստղերի շրջա-
բերությանը, ականատես ենք դառնում տիեզերական անարդարության:
Քանի որ հավասարների միջև այդպիսի անհավասար բաշխումն անարդար
է և անիրավ, և ուրեմն՝ ոչ արժանի է, ոչ էլ անարժան շնորհի³⁵:

Նախախնամությունն իբրև Աստծո գերամբարձ հոգածություն իր
ստեղծածների նկատմամբ, նույնպես ունի որոշակի գործունեության
շրջանակ և իրավասություններ. Համայնի հարամնայությունը, «Է»-երի
դիրքն ու կարգը պահպանելը, միշտ նույնօրինակ աստղերի շրջա-
բերությունը, տարվա պտույտը, ինչպես նաև՝ հանցանքին հետևող պատիժը
կամ գաղտնի մեղքերի ի հայտ գալը հանգամանքների բերումով:
Պատահական չէ նաև մարմինների կազմությունը, դրանց մասերի
չափակցությունների և համապատասխանության մշտապես նույնակերպ
պահվելը: Նախախնամության մասին է «աղաղակում» գույների այս
բազմազանությունը, ինչպես նաև աղոթքներն ու պատարագները:
Որովհետև Աստված բարերար է և, բարերար լինելով, բարեգործում է և
հետևաբար նախախնամում: Նեմեսիոսը նախախնամությունը սահմանում է
իբրև Աստծո էության մեջ եղածներին հպատակվելը³⁶: Այս ձևակերպումն,
իհարկե, դժվար է միանշանակ մեկնաբանել: Մեկ ուրիշ սահմանմամբ նա
նախախնամությունը համարում է Աստծո կամքը, որով բոլոր «Է»-երն
ունենում են իրենց համար պատեհ արդյունքը³⁷: Ընդդիմախոսներին
դիմելով աստվածաշնչյան բառերով՝ «Մի՞ թե կասի կավը՝ բրուտին...»
(Եսայի ԽԵ. 9), նա նկատում է՝ մարդուն անհասանելի է մասնավորի
նախախնամության գաղափարը, համաձայն այն խոսքի, թե՝ «Անքննելի են
դատաստանները նրա, և անգննելի են ճանապարհները նրա» (Հռոմ. ԺԱ.
33), բայց նույնիսկ այս հիմքով չի կարելի ասել, թե՝ չկա նախա-
խնամություն: Քանզի այն պատճառով, որ չգիտենք ծովի չափը կամ
ավազահատիկների թիվը, ոչ ոք չի կարող ասել, որ չկա ո՛չ ծով և ո՛չ ավազ,
եզրափակում է Նեմեսիոսը³⁸:

վրեժխնդիր մեկը, որ վրեժ լուծեր չար գործերի համար: Եվ ինչո՞ւ պետք է
պատուհաս կրի մարդ այն բանի համար, ինչը սեփական կամքով չի գործել (տե՛ս
Բարսեղ Կեսարացի, նշվ. աշխ., էջ 93-94):

³⁵ Տե՛ս Նեմեսիոս 2021, 34[1]:

³⁶ «յԱստուծոյ յէսս եղեալ հպատակումն»- 41.[8]

³⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁸ Տե՛ս նույն տեղում, 42[12]:

Եզրակացություն

Այսպիսով, հանրագիտարանային բնույթի իր այս արժեքավոր երկասիրությամբ Նեմեսիոսը քրիստոնեական մշակույթ է փոխանցում անտիկ և վաղ միջնադարյան գիտափիլիսոփայական ժառանգությունը մարդու մասին, դառնալով դրա ջատագովման և յուրացման սկզբնաղբյուրներից մեկը: Ի մի բերելով մարդաբանական անտիկ ավանդույթները, և դրանց քրիստոնեական շունչ հաղորդելով, Նեմեսիոսը դրսևորում է և՛ արտահայտված բանապաշտական, և՛ աստվածաշնչյան իրողությունների հանդեպ անդավաճան մոտեցում: Ակնհայտ է, որ նա ունի փիլիսոփայական կրթություն, որովհետև և՛ փիլիսոփայության մասին համապատասխան գիտելիքներ ունի, և՛ կիրառում է փիլիսոփայական մեթոդներ, և՛ առհասարակ, փիլիսոփայական տեսանկյունից է վերլուծում նյութը: Հատկապես, գոյաբանական և իմացաբանական հարցերը նա քննում է հիմնականում անտիկ բնափիլիսոփայության տեսանկյունից, իսկ բարոյագիտական հարցերում գերապատվությունը տալիս է կրոնականին:

Իր երկում չօգտագործելով, ինպես Արսեն Սուքրին է ասում, «ճարտասանական գեղեցիկ նկարագրություններ»³⁹, այլ հակիրճ ու կոնկրետ շարադրելով միայն կարևորն ու անհրաժեշտը, Նեմեսիոս Եմեսացու նպատակը մարդու մասին գիտելիքի հնարավորինս ամբողջական մատուցումն է, ըստ որում, քննելու և մտածելու տեղ թողնելով նաև ընթերցողի համար: Ուշագրավ է, որ այսպիսի վերլուծություններն ու հավատի և բանականության զուգահեռները դեռևս Ը. դարում ընդունելի և անհրաժեշտ են համարվել նաև հայ մատենագիրների համար: Հետևաբար, «Մարդու բնության մասին» երկը՝ առանցքային նշանակություն ունենալով, ընդհանուր առմամբ, միջնադարյան մարդաբանության և բնափիլիսոփայության համար, չափազանց կարևոր դեր է կատարել նաև հայ գիտափիլիսոփայական մտքի զարգացման համար:

Օգտագործված գրականություն

1. Բարսեղ Կեսարացի, Յաղագս վեցալեռայ արարչութեան, աշխ. Կ. Մուրադյանի, Ե., 1984:
2. Զարբանալեան Գ., Հայկական թարգմանութիւնք նախնեաց, Վենետիկ, 1889:
3. Զաքարյան Ս., Փիլիսոփայության պատմություն, Ե., 2000:

³⁹ Տես Սուքրի, նշվ. աշխ., էջ 327:

4. Նեմեսիոս Եմեսացի, Յաղագս բնութեան մարդոյ, ներած., բն. և ծնթ.՝ Կ. Մոսիկյանի, Ե., 2019:
5. Նեմեսիոս Եմեսացի, Մարդու բնության մասին, գրքարից թարգմ., առաջաբանը և ծնթ.՝ Կ. Մոսիկյանի, Ե., 2021:
6. Նեմեսիոսի փիլիսոփայի Եմեսացոյ Յաղագս բնութեան մարդոյ, Վենետիկ, 1889:
7. Պլատոն, Երկեր 4 հ-ով, հին հունարենից թարգմ. և ծնթ.՝ Ս. Ստեփանյանի, հ. 3, Ե., 2011:
8. Արսէն Սուրբի, Նեմեսիոսի մարդակազմութեան գրոց եւ անոր հայ թարգմանութեան ճաշակ մը, Բազմավէպ, ԼՂ. Վենետիկ, 1880:
9. Святитель Григорий Богослав, Творения, т. 2 (Стих. Письма. Завещание), М., 2000, N 184-187.
10. Владимирский Ф.С, Антропология и космология Немезия, еп. Емесского, в их отношении к древней философии и патристической литературе, Житомир, 1912.
11. Гален К., Сочинения, т. 3, Об учениях Гиппократы и Платона. М., 2016.
12. М. Канто-Спербер, Дж. Барнз, Л. Бриссон, Ж. Брюнсвиг, Г. Властос, Греческая философия, т. 2, Москва, греко-латинский кабинет Ю. А. Шичалина, 2008.
13. Немезий Эмесский, О природе человека, пер. с греч. Ф. Владимирского, Почаев 1904. Переизд., пред. Н. Шабурова, М., 2011.
14. Оганесян Л., История медицины в Армении, в 5 частях, ч. 1, Ереван, 1946.
15. Плотин, Четвертая Эннеада, пер. с древнегреческого Т. Г. Сидаша, С./П., 2018.
16. Nemesius Emesenus, Nemesii Emeseni De natura hominis, ed. Moreno Morani, Leipzig: BSB B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, 1987.

Карине Мосикян

К вопросу о соотношении веры и науки в книге Немесия Эмесского

«О природе человека»

Заключение

Ключевые слова и выражения: Немесий Эмесский, человеческая природа, Средневековье, антропология, христианство, философия.

Труд греческого философа четвертого века Немесия Эмесского «О природе человека», переведенный на армянский язык Степаносом Сюнеци

при поддержке Давида Юпатоса, в последний период греческой школы, в восьмом веке, был важным источником знаний для библиографии армянского естествознания и натурфилософии. Армянский текст этой книги копировался на протяжении всего средневековья. Армянский перевод текста этой книги сохранился в многочисленных экземплярах (около 65 рукописей). В доказательство постоянно растущего интереса к книге Немесия сохранились множество комментариев, причин, толкований, пополнивших армянскую натурфилософскую литературу в период расцвета греческого влияния, подготовив основу для формирования этих направлений в исконно армянской науке. Неудивительно, что цитаты из книги Немесия — довольно частое явление в произведениях различных армянских авторов средневековья. Большое количество переписанных рукописей и цитирование отдельных разделов и даже целых глав из этой книги в произведениях армянских авторов свидетельствует о том, что книга была своего рода учебником по антропологии в средневековой Армении.

Этот энциклопедический труд важен для христианской философии в целом. Здесь изложены античные и христианские натурфилософские и антропологические представления о природе человека, его месте и роли в мире, о его психических и физических свойствах. Стремясь примирить древние религиозные подходы с библейскими реалиями, Немесий ставит перед собой цель не только представить собственные взгляды, но и собрать и передовать существующие теории в средневековую христианскую культуру. Таким образом, он античную натурфилософию выявляет в свете христианской идеологии. В статье ставится вопрос о соотношении натурфилософских и богословских идей представленные в книге «О природе человека».

Karine Mosikyan

**The question of the relationship between faith and science in the book of
Nemesius of Emesa «On the nature of man»**

Conclusion

Key words and expressions: Nemesius of Emes, human nature, Middle Ages, anthropology, Christianity, philosophy.

The fourth-century Greek philosopher Nemesios Emesatsi's work "On the Nature of Man" was translated into Armenian by Stepanos Syunetsi with the support of Davit Hyupatos in the last period of the Greek school, in the eighth

century. It was an important repository of knowledge for Armenian natural science and natural philosophy bibliography. The Armenian text of this book was copied throughout the Middle Ages. The Armenian translated text of the book has been preserved in numerous copies (about 65 manuscripts). As proof of the continuously growing interest in Nemesius's book, many solutions, reasons, interpretations have been preserved, which added to the Armenian natural philosophy literature during the flowering of Greek influence, preparing the basis for the formation of these directions in the Armenian national science. It is not surprising that quotations from the book of Nemesius are quite a frequent phenomenon in the works of various Armenian authors of the Middle Ages. The large number of copied manuscripts and the citation of individual sections and even complete chapters from this book in the works of many Armenian authors indicate that the book was a kind of anthropology textbook in medieval Armenia.

This encyclopedic work is important for Christian philosophy in general. Ancient and Christian natural philosophical and anthropological ideas about the creation of man, his nature, his place and role in nature, his mental and physical properties are presented here.

Seeking to reconcile ancient rationalist approaches with biblical ideas, Nemesius's goal is not only to set forth his own views, but to collect and transfer existing theories to medieval Christian culture. In this way, he presents ancient natural philosophy in the light of Christian ideology. The article presents the question of the relationship between natural philosophical and theological ideas in the book «On the Nature of man».

Խմբագրություն է ուղարկվել 05.03.2023թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 29.03.2023թ.

Հրապարակման է հանձնարարվել 28.04.2023թ.

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԳՈՌ ՄԵԼԻՔՍԵԹՅԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ
Գեղարվեստական կրթության ֆակուլտետի մագիստրոս
Էլիասցե՝ gor-meliksetyan@mail.ru

**ՄՈՆՈԻՄԵՆՏԱԼ ԱՐՎԵՍՏԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ
(ԿՈԹՈՂԱՅԻՆ ԱՐՎԵՍՏ, ՈՐՄՆԱՆԿԱՐԶՈՒԹՅՈՒՆ)**

Ամփոփում

Մոնումենտալ արվեստը տարածական արվեստների ուրույն բնագավառ է, որի ստեղծագործությունները կիրառվում են կոնկրետ ճարտարապետական միջավայրի համար և գաղափարով, տեսողական-արխիտեկտոնիկ ու գունային կառուցվածքով համապատասխանում են նրան:

Մոնումենտալ արվեստի գործեր են համարվում հուշարձաններն ու կոթողները, կառույցների քանդակագործական, գեղանկարչական, խճանակարային հարդարանքը, որմնանկարները (որոշ արվեստաբաններ մոնումենտալ արվեստի գործեր են համարում նաև ճարտարապետական շինությունները): Շինության ճակատի և ինտերիերի հորինվածքները (որմնապատկերները), հրապարակի հուշարձանը, սովորաբար մարմնավորում ու պրոպագանդում են տվյալ ժամանակի սոցիալական և փիլիսոփայական առավել ընդհանուր գաղափարներ, նվիրվում ականավոր գործչի կամ նշանավոր իրադարձության հիշատակին:

Համադրվելով կոթողային արվեստին՝ մոնումենտալ արվեստը կոնկրետացնում է կառույցի, անսամբլի կամ ճարտարապետորեն կազմակերպված տարածության գաղափարական բովանդակությունը:

Հոգվածը համեմատական քննության է ենթարկում Հայաստանում մոնումենտալ արվեստի ոչ միայն կոթողային տեսակը, այլ նաև մոնումենտալ գեղանկարչական արվեստը՝ ի դեմս եկեղեցական որմնանկարչության, որը հայ միջնադարյան արվեստի փառավոր էջերից մեկն է: Նման արժեքները վեհ գաղափարներ արտահայտելու ձգտումով են պայմանավորված՝ այդ գործերի վսեմ գեղարվեստական ձևերը, մարդու, առարկայական-տարածական միջավայրի և բնության հետ դրանց մասշտաբային հարաբերակցությունը:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. մոնումենտալ արվեստ, կոթողային արվեստ, որմնանկարչություն, մոնումենտալ գեղանկար-

չություն, խճանկարչություն, միջնադարյան արվեստ, Ախթամարի որմնանկարներ, պալատական, եկեղեցական, հորինվածք:

Ներածություն

Հայկական լեռնաշխարհում մոնումենտալ արվեստի գործեր են ստեղծվել դեռևս նախնադարյան արվեստի շրջանում: Պահպանվել են բազմաթիվ հուշարձաններ: Գրավոր տեղեկություններ են հասել հույակերտ մեհյանների (Բազարանում, Աշտիշատում, Արմավիրում, Արտաշատում և այլուր) բրոնզաձուլ և ոսկեձուլ բազինների (Արամազդի, Անահիտի, Վահագնի, Աստղիկի, Տիրի և այլն) մասին: Էրեբունիի որմնանկարները ենթադրել են տալիս այդ շրջանի մոնումենտալ գեղանկարչության բարձր զարգացվածության մասին: Մոնումենտալ արվեստի յուրատիպ հուշարձաններ են ստեղծվել ճարտարապետության բնագավառում: Մ.թ. սկզբից պահպանվել է Գառնու տաճարը: Մոնումենտալ դեկորատիվ բարձրարվեստ խճանկարչության օրինակ է Գառնիի բաղնիքի հատակը: Քրիստոնեության շրջանում կառուցվել են տարբեր տիպերի տաճարներ, պալատներ, որոնց պահպանված օրինակները վկայում են մոնումենտալ արվեստի խնդիրների ինքնուրույն, յուրօրինակ ազգային լուծումների մասին (Զվարթնոց, Անիի մայր տաճար, Գագկաշեն և այլն): Արվեստների համադրության վաղագույն օրինակներից են Ախթամարի տաճարը (ինչպես և պալատը՝ ըստ գրավոր նկարագրության), Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին Անիում և այլն, որոնցում ճարտարապետության վեհությունը բարձրաճաշակ է ու բազմազան արտահայտչամիջոցներով համահունչ քաղակազորությանը և որմնանկարչությանը: Յուրակերպ գեղարվեստական մտածողության արդյունք են խաչքարերը, որոնց մոնումենտալ հնչողություն է հաղորդվել և տվյալ ճարտարապետական միջավայրում և առանձին կանգնած՝ որպես հուշարձան կոթողներ: Մոնումենտալ արվեստի խնդիրներին է ծառայել նաև հայկական զարդապատկերը: Ժամանակի պահանջմունքները, ճաշակը բավարարող բազմաթիվ գործեր են ստեղծել Հովնաթանյան ընտանիքի վարպետներից Նաղաշ Հովնաթանյանը (Երևանի Պողոս-Պետրոս, Ս. Անանյա եկեղեցիներում, Էջմիածնի տաճարում), Հակոբ և Հարություն Հովնաթանյանները (Ապրակունիսի Ս. Կարապետ վանքում): Մոնումենտալ արվեստը աննախընթաց զարգացման է հասել Խորհրդային Հայաստանում: Մոնումենտալ արվեստում յուրահատուկ տեղ են գրավում Մ. Սարյանի ստեղծած Սունդուկյանի անվան թատրոնի վարագույրը, նրա էսքիզներով ապակե նկարները («Հայ համերգ»-ի փոքր դահլիճում): Հ. Գյուրջյանի, Դ. Մերկուրովի, Գ. Յակուլովի, Ա. Մարգարյանի, Մ. Ստեփանյանի և ուրիշների սկսած նոր մոնումենտալ արվեստը իր

զարգացումն է գտել հայ արվեստագետների ավագ, միջին և երիտասարդ սերնդի գործերում:

Ե. Քոչարի «Մասունցի Դավիթ»-ը առաջնակարգ տեղ է գրավում այդ ասպարեզում: Ազգային մոնումենտալ արվեստը Հայաստանում առաջընթաց է ապրում Գ. Խանջյանի, Ղ. Չուբարյանի, Ա. Հարությունյանի, Ն. Նիկողոսյանի, Հ. Մինասյանի, Վ. Խաչատրյանի, Ե. Վարդանյանի, Ս. Մանասյանի և ուրիշների ստեղծագործությունների շնորհիվ:

Մեթոդաբանությունը

Հայկական մոնումենտալ արվեստը (որմնանկարչություն) հատվածն ուսումնասիրելու համար կիրառել ենք վերլուծական, քննական, համեմատական, համադրական մեթոդներ:

Հայ կերպարվեստի բազմադարյան պատմության մեջ կարևոր դեր է գրավում մոնումենտալ գեղանկարչությունը՝ որմնանկարչությունը: Որպես ժողովրդական լայն զանգվածների հասցեագրված արվեստ, այն յուրաքանչյուր պատմաժամանակահատվածում արտահայտում է ոչ միայն ժամանակի գեղարվեստական ու գեղագիտական ըմբռումները, այլև հասարակական մտքի տեղաշարժերը, սոցիալ-քաղաքական բնույթի փոփոխությունները, փոխազդեցությունների ոլորտը:

Որմնանկարչությունը գաղափարական ներգործման հզոր միջոց էր հատկապես միջնադարում: Ի տարբերություն գրքի կանոնական նկարազարդման, որը դիտողների նեղ շրջանակ կարող էր ունենալ, բոլորին տեսանելի որմնանկարը շատ ավելի կարևոր դեր էր կատարում: Մեր օրերին հասած հայկական որմնանկարների մեծագույն մասը վերաբերում է հենց միջնադարին:

Մոնումենտալ գեղանկարչությունը Հայաստանում խոր արմատներ ունի: Հատկանշական է, որ այստեղ լայն տարածում է ունեցել ժայռապատկերային արվեստը: Ավելի ուշ, հասարակական-տնտեսական վերելքով պայմանավորված՝ շինարարական արվեստի ձևավորման ու զարգացման հետ, աստիճանաբար կիրառություն է գտել պաշտամունքային կառույցների ներքին պատերի հարդարումը նկարազարդման միջոցով:

Հայաստանում ստեղծված հնագույն որմնանկարները վերաբերում են արարատի (Ուրարտու) թագավորության ժամանակներին (մ.թ.ա. IX-VI դդ.): Որմնանկարների հատվածներ են հայտնաբերվել մ.թ.ա. 782թ. հիմնադրված Էրեբունի (Երևան), Թեյշեբաինի քաղաք-ամրոցում, Արևմտյան Հայաստանի Ալթին-Թափե, Ազնավուր-Թափե բնակավայրերում:

Էրեբունի Խալդ աստծո տաճարը և թագավորական ընդարձակ պալատը զարդարող որմնանկարները մեր օրերն են հասել հատվածաբար: Ներկայացնում են հիմնականում պաշտամունքային պատկերներ ու տեսարաններ՝ ասվածների երթ, զոհաբերության տարվող կենդանիներ, կենաց ծառեր և այլն: Շուրջ 80 աստվածություններ ընդգրկող դիցարանը, բնականաբար, հսկայական նյութ է տվել նկարիչներին:

Էրեբունիի որմնանկարներում զգալի տեղ են գրավում հորիզոնական շարքերով դասավորված հաջորդաբար կրկնվող տարրերով զարդագոտիները: Զգալի արտահայտչությամբ են օժտված հատկապես աշխարհիկ բնույթի պատկերները, որոնք ներկայացնում են որսի տեսարան (մարտակառքով), երկրագործական և անասնապահական աշխատանքի դրվագներ:

Որմնանկարների ստեղծման ժամանակ հույս աղյուսից շարված պատերը ծածկող ծեփի բարակ շերտի վրա նախապես կատարվել են պատկերների ուրվանշումները, որին հետևել է գունազարդումը կատարված գլխավորապես անխառն գույներով¹:

Արարատի թագավորության անկումից հետո որմնանկարչության արվեստի ավանդներն անկասկած շարունակվել են: Մասնավորապես, որմնանկարների հատվածներ են հայտնաբերվել Հայաստանի մայրաքաղաք Արտաշատում:

Մոնումենտալ գեղանկարչության մի եզակի նմուշ է պահպանվել Գառնիում²:

Այստեղ նշանավոր հեթանոսական տաճարի հարևանությամբ գտնվող բաղնիքի նախասրահի հատակը զարդարված է բարձրարվեստ խճանկարով (մ.թ. III դ.), որն ունի առասպելա-դիցաբանական պյուժե: Ըստ ակադեմիկոս Բ. Ն. Առաքելյանի ... «Գառնիի խճանկարում պատկերված են դիցաբանական տեսարաններ, որոնք նշանավորում են կյանքի ծնունդը՝ կենարար ջրում, սերունդների առաջացումը և շարունակությունը բոլոր արարածներին միմյանց կապող սիրո շնորհով... Կյանք, սեր, պտղաբերություն՝ ահա Գառնիի խճանկարի հիմնական բովանդակությունը»³:

¹ Կ. Հովհաննիսյան, Էրեբունի որմնանկարները, Ե., 1978, էջ 11:

² Բ. Առաքելյան, ակնարկներ հին Հայաստանի արվեստի պատմություն, Ե., 1976, էջ 91-102:

³ Ա. Մահինյան, Գառնիի և Գեղարդի ճարտարապետական հուշարձանները, Ե., 1999, էջ 24-45

Ավելացնենք, որ մոնումենտալ արվեստի հիմնական ճյուղերից մեկը՝ խճանկարչությունը, տարածված է եղել նաև հայ վաղ քրիստոնեական արվեստում: Խճանկարներով զարդարվել են Էջմիածնի Մայր Տաճարը, Դվինի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին, Ջվարթնոցի տաճարը, Երուսաղեմի հայկական եկեղեցիները և այլ հուշարձաններ:

Այժմ անրադառնանք որմնանկարչական հուշարձաններին:

IV-VI դդ. հայկական եկեղեցիներում պահպանվել են որմնանկարների, իսկ ավելի հաճախ, միայն հիմնաներկի փոքր հատվածներ:

Դրանք փաստորեն հնարավորություն են տալիս խոսել որմնանկարների գոյության մասին, անհայտ թողնելով բազմաթիվ կարևորագույն մանրամասներ:

Հայ վաղ միջնադարյան արվեստում յուրօրինակ տեղ է գրավում VII դարի որմնանկարչությունը, շնորհիվ բավարար թվով հուշարձանների առկայության:

Որմնանկարներ են ունեցել հայ ճարտարապետության ոսկեդարի եկեղեցական կառույցներից շատերը, ինչպես Բագարանի և Մրենի տաճարները, Արթիկի Ս. Աստվածածնի և Ս. Գևորգ, Կոշի Ս. Ստեփանոս, Աշտարակի Կարմրավոր, Եղվարդի Ս. Ջորավար, Պտղնիի ու Սիսյանի եկեղեցիները, Էջմիածնի մոտ գտնվող Թարգմանչաց վանքը, Ջվարթնոցը և այլն:

Վաղ քրիստոնեական մոնումենտալ գեղանկարչության հայտնի հուշարձանների շարքում Լմբատավանքի որմնանկարն առանձնանում է պատկերագրության ինքնատիպությամբ, որովհետև ստեղծված է գլխավորապես Հին Կտակարանի բնագրերի, մասնավորապես Եզեկիել մարգարեի տեսիլքի գրական հիմքի վրա: Միջնադարյան շատ արվեստագետների համար ներշնչման աղբյուր հանդիսացած այդ «տեսիլքը» Լմբատավանքի վարպետը ներկայացնում է կուռ ու ամբողջական մի հորինվածքի մեջ, բնագրային բոլոր էական մանրամասների վերարտադրմամբ:

Աշխարհագրական համեմատաբար փոքր տարածության վրա գտնվող և ստեղծման ժամանակով իրար մոտ՝ Լմբատավանքի, Թալինի, Արուճի, Կոշի, Եղվարդի որմնանկարները առանձնանում են պատկերագրական և հորինվածքային յուրօրինակություններով, գունային տարբեր լուծումներով: Ինչպես նշում է Լ. Ա. Դուրնովոն, VII դարի որմնանկարները թույլ են տալիս դատելու մոնումենտալ գեղանկարչության ասպարեզում հայերի ունեցած ինքնուրույնության մասին, որն արտահայտվում է հատկապես պատկերագրության տեխնիկայի և գունային կառուցվածքի մեջ:

Հայկական ճարտարապետության ծաղկումը, որով պայմանավորված էր նաև որմնանկարչության վերելքը, ընդհատվեց արաբական տիրապետության հաստատմամբ⁴:

Միայն երկու հարյուր տարի անց, Բագրատունիների վերականգնած պետականությունը (885թ.) աշխուժացրեց մշակութային կյանքը, կառուցվեցին նոր տաճարներ, որոնց մի մասը զարդարված էր որմնանկարներով (Աղթամարի Ս. խաչ, Հաղպատի Ս. Նշան, Տաթևի և Գնդեվանքի եկեղեցիները):

Ս. Տեր-Ներսիսյանը, Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու որմնանկարներին նվիրված մեծարժեք ուսումնասիրության մեջ անդրադառնալով որմնանկարի պատկերագրական, ոճական առանձնահատկություններին, գրում է... «Ախթամարի որմնանկարները նոր լույս են սփռում արևելյան քրիստոնեական արվեստի բազմաթիվ յուրահատկությունների վրա: Գմբեթի թմբուկի վրա պատկերված ծննդոց ցիկլը ներկայացնում է եկեղեցական պատկերազարդման մի տիպատեսակ, որը մինչև այժմ իր նմանը չունի վաղ միջնադարյան արվեստում: Եզակի երևույթ է վերջին ընթրիքի փոխարինումը Քրիստոսի օծման տեսարանով: Դա ցույց է տալիս, որ տեսարանների սովորական ցիկլը փոփոխվել է, որպեսզի շեշտվի հայկական եկեղեցական ծիսակատարության յուրահատկությունը: Այն կոմպոզիցիան, որտեղ Քրիստոսը երևում է Մարիամ Մազթադենացուն և որտեղ... ընդգրկված է Գազիկ թագավորը, ցույց է տալիս ավելի հետաքրքիր շեղում սովորական փորձից»:

Այսպիսով, հայ մոնումենտալ արվեստի լավագույն ավանդներով ստեղծված Ախթամարի որմնանկարները, որոնք սերտ ընդհանրություններ ունեն եկեղեցու բարձրաքանդակների հետ, ամփոփ պատկերացում են տալիս X դարի հայ որմնանկարչության (մոնումենտալ գեղանկարչության) բարձր մակարդակի, պատկերագրական և գեղարվեստական սկզբունքների մասին:

Հայ միջնադարյան պալատական որմնանկարչության աննշան հատվածներ են պահպանվել Անիի միջնաբերդում: Ն. Մառի կատարած պեղումներից հայտնաբերված դիմապատկերների բեկորները վկայում են, որ այստեղ եղել են կոմպոզիցիոն տեսարաններ:

Հայկական ճարտարապետության գոհարներից մեկը՝ Ախթամարի Ս. Խաչ եկեղեցին, կառուցել և որմնանկարազարդել է տվել Վասպուրականի Գազիկ Արծրունի թագավորը X դարի սկզբներին (915-921թթ.), ճարտարապետ՝ Մանվել:

⁴ Толстой В. Б., Советская монументальная живопись. М., 1958.

Հայ միջնադարյան արվեստի հուշարձաններից շատերն ստեղծվել են հայկական գաղթավայրերում: XIV-XV դարերում աշխույժ մշակութային կյանքով էր ապրում Ղրիմի հայ գաղութը (Կաֆա, այժմ Թեոդոսիա), որտեղ մոնումենտալ գեղանկարչությունը առաջնահերթություն է հանդիսացել:

Եզրակացություն

Այսպիսով, հայկական մոնումենտալ արվեստը գեղարվեստական մշակույթի վաղ միջնադարյան և միջնադարյան արվեստի անմեկնելի առաջատարն է՝ իր տարատեսակներով հանդերձ:

Հայկական կոթողային արվեստը, ինչպես նաև մոնումենտալ գեղանկարչությունը՝ որմնանկարչությունը, խարսխված են հիմնականում քրիստոնեական թեմատիկայի վրա, որը էլ ավելի է բարձրացնում նրա գեղարվեստական արժեքը:

Ժամանակակից հայկական մոնումենտալ ստեղծագործությունները, ինչպես կոթողային, այնպես էլ որմնանկարչական, աղերսվում են միջնադարյան արվեստի ազգային ավանդույթներին, սովորույթներին, ինչու չէ, նաև թեմատիկայից: Սակայն հաճախ այդ երկերն ունենում են հարաբերական ինքնուրույն նշանակություն, հանդիսանում են համալիրի կարևոր դոմինանտը: Այդօրինակ ստեղծագործություններն աչքի են ընկել և ընկնում են աշխարհի, մարդու վեմության մասին փիլիսոփայական խորհրդածությունների խորությամբ, պատկերավորման սկզբունքի առաջնայնությամբ:

Հայկական մոնումենտալ արվեստի մյուս տեսակի գործերը բարձր գաղափարներ չեն կրում և ճարտարապետության մեջ համահնչունորեն զարդարում են պատերի, ծածկերի, ճակատների և այլ մակերեսները, և իրենց արխիտեկտոնիկ զարդարվեստային արտահայտչամիջոցներով սահմանակից են դեկորատիվ արվեստին (երբեմն այդ ուղղությունը նշվում է մոնումենտալ դեկորատիվ արվեստ տերմինով): Սակայն մոնումենտալ արվեստի երկերի այդ երկու տարատեսակների միջև խիստ սահմանագիծ չկա:

Հայկական մոնումենտալ արվեստի պատմությունը վկայում է, որ մեր արվեստագետները ստեղծագործական առումով մեծ մասամբ կանգնած են եղել երեք ուղիների խաչմերուկում՝ սովորույթ, կանոն, նորամուծություն: Այդ է պատճառը, որ նրանց արվեստը միանշանակ ու միանման չէ, բազմաբնույթ է ու առանձնահատուկ:

Որմնանկարչության բնագավառում առանձնանում են այն բնորոշ առանձնահատկությունները, որոնց վրա հիմնված է ժամանակակից հայ արվեստը՝ իր անսպառ գեղարվեստականությամբ:

Մոնումենտալ արվեստը (կոթողային և որմնանկարչական) Հայաստանում երեք հազարամյակ ի վեր եղել և այսօր էլ գոյություն ունի որպես շարունակվող ընթացք: Այն ոչ միայն առաջադեմ է, այլ խորապես համահունչ է հայ արվեստի ձևամտածողությանը՝ մոնումենտալության վաղ արտահայտված միտումներով:

Օգտագործված գրականություն

1. Առաքելյան Բ., Ակնարկներ հին Հայաստանի արվեստի պատմության, Ե., 1976:
2. Սահինյան Ա., Գառնիի և Գեղարդի ճարտարապետական հուշարձանները, Ե., 1999:
3. Հովհաննիսյան Կ., Էրեբունի որմնանկարները, Ե., 1978:
4. Толстой В. Б., Советская монументальная живопись. М., 1958:

Гор Меликсетян

Монументальное искусство в Армении /монументальное искусство, фрескопись/ Заклучение

Ключевые слова и выражения: монументальное искусство, настенная живопись, монументальная живопись, мозаика, средневековое искусство, росписи Ахтамара, дворец, церковь, художественная литература.

Армянское монументальное искусство является бесспорным лидером раннесредневекового и средневекового искусства художественной культуры с его разнообразиями.

Армянское монументальное искусство, как и монументальная живопись-роспись, завязаны в основном на христианские темы, что еще больше повышает ее художественную ценность.

Современные армянские монументальные произведения, как монументальные, так и настенные, вдохновлены национальными традициями и обычаями средневекового искусства, а почему бы и не тематикой. Однако часто эти вещи имеют относительно самостоятельное значение, являются важным доминантом комплекса. Такие произведения отличаются глубиной философских раздумий о мире, возвышенностью человека, главенством принципа образности.

Другие виды произведений армянского монументального искусства не несут высоких идей и гармонично украшают стены, крыши, фасады и другие поверхности в архитектуре, а своей архитектурно-орнаментальной выразительностью граничат с декоративно-прикладным искусством (иногда это направление обозначают термином монументально-декоративное искусство). Однако строгой границы между этими двумя видами монументальных произведений искусства нет.

История армянского монументального искусства свидетельствует о том, что наши художники стояли на пересечении трех творческих путей: обычая, правила, новаторства. Поэтому их искусство не однозначно и единообразно, оно разнообразно и особенно.

В области настенной живописи выделяются характерные черты, на которых базируется современное армянское искусство с его неиссякаемой художественностью.

Монументальное искусство (монументальное и настенное искусство) существовало в Армении три тысячелетия и продолжается по сей день. Оно не только прогрессивно, но и глубоко соответствует претенциозности армянского искусства, с ярко выраженными тенденциями монументальности.

Gor Meliksetyan

Monumental art in Armenia/monumental art, fresco painting/

Conclusion

Key words and expressions:monumental art, mural painting, monumental painting, mosaic, medieval art, Akhtamar's murals, palace, church, fiction.

Armenian monumental art is the undisputed leader of the early medieval and medieval art of artistic culture, with its varieties.

Armenian monumental art, as well as monumental painting - mural painting, are anchored mainly on Christian themes, which increases its artistic value even more.

Modern Armenian monumental works, both monumental and mural, are inspired by the national traditions and customs of medieval art, why not also by thematics. However, often these things have relative independent significance, are the important dominant of the complex. Such works are distinguished by the depth of philosophical meditations on the world, the sublimity of man, and the primacy of the principle of imaging.

Other types of works of Armenian monumental art do not carry high ideas and harmoniously decorate walls, roofs, facades and other surfaces in architecture,

and border on decorative art with their architectural ornamental expressions (sometimes this direction is indicated by the term monumental decorative art). However, there is no strict boundary between these two types of monumental works of art.

The history of Armenian monumental art testifies that our artists have stood at the intersection of three ways in terms of creativity: custom, rule, innovation. That is the reason why their art is not unambiguous and uniform, it is diverse and special.

In the field of mural painting, the characteristic features on which modern Armenian art is based, with its inexhaustible artistry, stand out.

Monumental art (monumental and mural art) has existed in Armenia for three millennia and continues today. It is not only progressive, but deeply in line with the pretentiousness of Armenian art, with clearly expressed tendencies of monumentality.

Խմբագրություն է ուղարկվել 17.02.2022թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 03.03.2023թ.

Հրապարակման է հանձնարարվել 28.04.2023թ.

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱՐԻՆԵ ՄՍՏԻՆՅԱՆ

Վ. Բրյուսովի անվան պետական համալսարան

Մանկ. գիտ. թեկնածու

Էլիասցե՝ nmatinyan173@mail.ru

**ՀԱՆՐԱԿՐԹԱԿԱՆ ԴՊՐՈՑԻ ԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ
ԹՎԱՅՆԱՑՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐԸ ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ՆՈՐ
ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՈՒՄ**

Ամփոփում

Հոգվածը նվիրված է հանրակրթական դպրոցի կառավարման գործընթացի թվայնացման խնդիրների քննարկմանը: Մեր ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ դպրոցի կառավարման գործընթացի թվայնացումը ենթադրում է ընթացակարգային և կառավարչական գործառնությունների, սկզբունքների, նպատակների, դրանց իրականացման միջոցների հիմնարար փոփոխություններ, անհրաժեշտ նյութատեխնիկական և այլ ռեսուրսների առկայություն: Մինչդեռ, մենք կարծում ենք, որ կրթության թվայնացումը, այդ թվում դրա կառավարման գործընթացը գլոբալ խնդիր է, որի իրականացմանը այսօր պետք է պատրաստ լինեն հանրապետության կրթական բոլոր հաստատությունները:

Ասվածը փաստում է, որ հանրակրթական դպրոցների կառավարման գործընթացի թվայնացման նպատակին պետք է հասնել որոշակի ծրագրավորված փուլերով՝ հաշվի առնելով բոլոր հնարավորությունները՝ կառավարչական մեթոդների, գործառնությունների և սկզբունքների համապատասխան հակազմի ձևավորման և կիրառման հիման վրա:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. հանրակրթական դպրոց, կրթության թվայնացում, թվային մտածողություն, կառավարում, տեխնոլոգիա, տեղեկատվական դաշտ, ուսումնական գործընթաց, մեթոդները, համակարգ, մոդելավորում, սովորող, գնահատում:

Ներածություն

Արդի ժամանակաշրջանում գիտական գրականության մեջ շրջանառվում են կրթության թվայնացման, կրթական հաստատությունների կառավարման թվայնացման վերաբերյալ հայեցակարգային տարբեր մոտեցումներ, որոնք երբեմն խիստ հակասական են: Ընդ որում դրանցից շատերում հաշվառված չեն թվայնացման տեխնիկական և տեխնոլոգիական

հիմքերի համապատասխանությունը կրթական հաստատությունների իրական ռեսուրսային, հնարավորություններին և կադրերի մասնագիտական պատրաստության տեխնոլոգիական մակարդակին:

Այս տեսանկյունից մենք համամիտ ենք Բ.Ե.Ստարիչենկոյի այն պնդման հետ, որ «կրթության թվայնացում» հասկացությունն այսօր մեկնաբանվում է որպես ավանդական կրթությունից անցում թվային կրթության: Կրթության թվայնացման արդիականությունը ներկա ժամանակում անմիջականորեն կապվում է թվային տնտեսության կադրերի պահանջարկի հետ, որոնք պատրաստված պետք է լինեն նման գործունեության գաղափարախոսության և տեխնոլոգիայի շրջանակներում¹:

Իհարկե, անառարկելի է, որ հանրակրթական դպրոցի ենթահամակարգերի արդյունավետ կառավարումը ենթադրում է տեխնոլոգիապես հագեցած թվային կրթամշակութային միջավայրի ստեղծում, որը կապահովի սովորողների գիտելիքների, կարողությունների և հմտությունների զարգացման բարձր մակարդակը, մասնագիտական որոշակի կարողունակության ձևավորման գործնական ուղղվածությունը, ուսուցչի թվային գրագիտության կատարելագործումը, ուսումնամեթոդական կայքերի լիարժեք օգտագործումը:

Այն միաժամանակ կհեշտացնի դպրոցի կառավարման սուբյեկտների կանխատեսման, նախագծման, հայտորոշման, պլանավորման, ղեկավարման, կազմակերպման գործառնությունների իրականացումը: Մակայն դրա համար անհրաժեշտ են համապատասխան նյութատեխնիկական պայմաններ մեծ ներդրումներ: Ուստի կարծում ենք, որ հանրակրթական դպրոցի կառավարման գործընթացի աստիճանական թվայնացումը չպետք է կրի տարրերային բնույթ, այլ պետք իրականացվի ծրագրավորված ակցորիթմով, աստիճանական փուլերով: Առաջին հերթին արդյունավետ կառավարման համար հանրակրթական դպրոցի արդյունավետ կառավարման համար պետք է դպրոցը ապահովված լինի նյութատեխնիկական-տեխնոլոգիական բազան, որի արդյունքում միայն կարող է ստեղծվել անհրաժեշտ թվային կրթական միջավայր և մանկավարժական կադրերի մեղիագրագիտության բարձր մակարդակ, կմշակվեն նաև վերահսկիչ մեխանիզմներ և գործիքակազմ: Ուստի նկատի ունենալով այն կարևոր հանգամանքը, որ կառավարման տեխնոլոգիաները, այդ թվում թվային տեխնոլոգիան, կառավարման սուբյեկտների միջև փոխազդեցության

¹ Стариченко Б. Е. Цифровизация образования: иллюзии и ожидания.- педагогическое образование в россии. 2020. № 3. с. 50.

նպատակներին, որոշակի գործառնությունների իրականացման նպատակներին, միջոցների, մեթոդների և ձևերի ամբողջությունն են՝ սույն հոդվածում հեղինակը նպատակադիր է եղել՝

- բացահայտել հանրակրթական դպրոցի կառավարման գործընթացի աստիճանական թվայնացման գործում դրանց դերն ու նշանակությունը՝ շեշտադրելով այդ գործընթացի զարգացման տրամաբանությունը և դրա օրինաչափ դրսևորումների առանձնահատկությունները,
- առաջարկել հանրակրթական դպրոցի կառավարման գործընթացի աստիճանական թվայնացմանն անցնելու մեթոդներ, գործառնություններ և սկզբունքներ:

Մեթոդաբանությունը

Թեմայի ուսումնասիրության ընթացքում կիրառել ենք մանկավարժական հետազոտության մի շարք մեթոդներ՝ քննական, վերլուծական, համադրական, դիտման, համակարգման, ընդհանրացման: Որպես հոդվածի մեթոդաբանական հիմք օգտվել ենք հիմնախնդրի վերաբերյալ մանկավարժական հայեցակարգերից, մեթոդաբանական և գիտամեթոդական տարբեր մոտեցումներից:

Համաշխարհային կրթական տարածքում առկա տեղեկատվական տեխնոլոգիական զարգացումները, կրթության թվային վերափոխման մարտահրավերները և կրթության նպատակների արագընթաց փոխությունները իրենց ազդեցություն են թողել նաև ՀՀ կրթական համակարգի կառավարչական գործընթացների վրա²: Այս համատեքստում իրականացվում են «Փոխակերպման միջոցառումների մի շարք մանկավարժական գործընթացներ, որոնք հիմնված են տեղեկատվական արտադրանքների, գործիքների, տեխնոլոգիաների ուսուցման և կրթության մեջ ներդրման վրա»³: Ժամանակակից տեխնոլոգիական ձեռքբերումները և մանկավարժական գործընթացի ամբողջական թվայնացման միտումները ենթադրում են նաև կրթական հաստատության կառավարման գործընթացի թվայնացում, որն իր հետ բերում է նաև կրթության մեթոդաբանության և

² ՀՀ օրենքը հանրակրթության մասին, Ե., 2009 :

³ Технология управления образовательным процессом в системе непрерывного образования. А. Н. Рыблова. Изд. центр «Наука», 2009г.

պրակտիկայի կազմակերպման նոր միջոցների, տեխնոլոգիաների, մեթոդների, գործառնությունների, սկզբունքների փոփոխություն:

Ըստ Ի.Վ. Ռոբերտի «ուղիղ (նեղ) իմաստով «թվայնացում» հասկացությունը գործունեության ոլորտը (կրթություն, դպրոց, տնտեսագիտություն) կամ գիտություն (դիդակտիկա, մանկավարժություն) նշանակող հասկացության հետ համատեղել սխալ է և նույնիսկ անիմաստ⁴: Իսկ Բ.Ե. Ստարիչենկոյի կարծիքով «Ռադիոտեխնիկայի և համակարգչային գիտության տեսանկյունից «թվայնացում» (կամ թվայնացում) նշանակում է տեղեկատվության փոխակերպում ներկայացման անալոգային ձևից դիսկրետի: Իր հերթին, դիսկրետ ձևը միշտ կարող է առանց տեղեկատվության կորստի փոխակերպվել երկուական այբուբենի (նշաններ «0» և «1»), որն օգտագործվում է համակարգչում ցանկացած տվյալ ներկայացնելու համար՝ տեքստեր, թվեր, գրաֆիկա, ձայն, տրամաբանական արժեքներ: Այսինքն՝ «թվային»-ը տեղեկատվության հատկանիշն է, բայց ոչ դրա օգտագործման ոլորտը⁵:

Մեր գիտական մոտեցումն այս բնութագրումների վերաբերյալ այն է, որ կրթության թվայնացումը գործընթաց է և մենք ցանկանանք, թե չցանկանանք տեղեկատվական-թվային տեխնոլոգիաների բուռն ներթափանցումը հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները ինքնին պահանջում են կրթական համակարգի թվային փոխակերպում, որը պետք է կրի համակարգային և ծրագրային բնույթ:

Այսօր արդեն ժամանակակից ուսուցման տեխնոլոգիաները՝ այդ թվում նաև թվայինը, դարձել է հանրակրթական դպրոցի բոլոր ենթահամակարգերի կառավարման գործընթացի անբաժանելի մասը՝ ապահովելով դրանց տեխնոլոգիական առաջընթացը: Այս համատեքստում անառարկելի է, որ համացանցը, ուսումնական այլընտրանքային ծրագրերն ու կայքերը դարձել են սովորողների ինքնուրույն գիտելիքների յուրացմանը, թվային մտածողության, գրագիտության, էլեկտրոնային կրթական ռեսուրսներից օգտվելու հմտությունների զարգացմանը և ուսուցման գործընթացի կառավարման արդյունավետությանը նպաստող անփոխարինելի միջոցներ:

⁴ Роберт, И. В. Развитие понятийного аппарата педагогики: цифровые информационные технологии образования / И. В. Роберт // Педагогическая информатика. – 2019. – № 1. с. 117.

⁵ Стариченко Б. Е. Цифровизация образования: иллюзии и ожидания.- педагогическое образование в россии. 2020. № 3. с. 50.

Բնականաբար, այս պարագայում կփոխվեն հանրակրթական դպրոցի կառավարման նպատակները, տեխնոլոգիաներն ու գործառնությունները:

Մանկավարժական գրականության մեջ առկա են կառավարման տեխնոլոգիաները դասակարգման մի շարք տարբերակներ,

- ըստ առանձնահատկությունների,
- ըստ նպատակի,
- ըստ արտաքին տեսքի,
- ըստ միջոցառումների կազմակերպման բնույթի,
- ըստ կիրառման մասշտաբի,
- վերահսկողության տեխնոլոգիաների,
- ըստ գիտելիքի կառավարման ռազմավարությունների⁶:

Իհարկե, այս թվարկումից դուրս է մնացել թվային տեխնոլոգիան, որը կառավարչական գործառնությունների՝ հայտորոշման, պլանավորման, կազմակերպման, դեկավարման, վերահսկման, գնահատման, ռեֆլեքսիայի արդյունավետ իրականացման լավագույն մեխանիզմներից մեկն է:

Հիմք ունենալով վերը նշված դասակարգումը՝ մենք առանձնացրել ենք հանրակրթական դպրոցի ուսումնադաստիարակչական գործընթացի կառավարման հետևյալ տեխնոլոգիաները.

- ուսուցչի խորհրդատվական և աջակցող գործունեության իրականացման տեխնոլոգիաներ,
- սովորողների ուսումնական գործունեության մոդելավորման տեխնոլոգիաներ,
- սովորողների ինքնուրույն գիտելիքների ձեռք բերման, պահեստավորման, փոխանցման, թվային մտածողության զարգացման տեխնոլոգիաներ,
- սովորողների մնացորդային գիտելիքների պահպանման և ստուգման տեխնոլոգիաներ,
- ուսուցիչների հետազոտական որոնողական, գործունեության կազմակերպման և հետազոտական կարողությունների զարգացման տեխնոլոգիաներ,
- դպրոցի զարգացման կառավարման և նորարարական գործընթացների շարունակականության ապահովման տեխնոլոգիաներ:

⁶ Базаров Т.Ю. Управление персоналом : учебник для студ. учреждений сред. проф. образования / Т.Ю.Базаров. — 8-е изд., стер. — М. : Издательский центр «Академия», 2010. с. 220.

Բիարկե, թվարկածով չեն սահմանափակվում դպրոցի ուսումնա-դաստիարակչական գործընթացի կառավարման նշված տեխնոլոգիաները, քանի որ Հանրակրթության մասին ՀՀ օրենքը կառավարման սուբյեկտներին լիովին ազատ գործելու, կառավարչական միջոցները, մեթոդներն ու տեխնոլոգիաները ինքնուրույն ընտրելու հնարավորություն է ընձեռում:

Այս տեսանկյունից կարևորվում է ուսուցիչների պատրաստակա-մությունը է ուսուցման գործընթացում թվային տեխնոլոգիաների կոմպե-տենտ և արդյունավետ կիրառման համար՝ ոչ միայն տեղեկատվության փոխանցման առումով, այլև դրա մշակման, պահպանման, յուրացման և օգտագործման, ինչպես նաև ուսումնական գործընթացի տեղեկատվական անվտանգության ապահովման առումով:

Բնականաբար, թվային տեխնոլոգիայի աննախադեպ կիրառումը անխուսափելիորեն հանգեցնում են հանրակրթական դպրոցի կառավար-ման, ուսումնական տեղեկատվության հետ աշխատելու, դասի կառա-վարման ուսուցչի գործառույթների և մեթոդների կտրուկ փոփոխության:

Ելնելով վերը արված դիտարկումներից՝ մենք առաձնացրել ենք կրթության թվայնացման համատեքստում հանրակրթական դպրոցի կառավարման հետևյալ սկզբունքները, գործառույթներն ու մեթոդները.

Սկզբունքները

- արտաքին միջավայրի փոփոխություններին, նորամուծություն-ներին ժամանակին արձագանքումը, ինչը թույլ է տալիս ձկուն դարձնել կառավարման գործընթացը,
 - կադրային կազմի ձկուն ընտրությունը,
 - բարյացակամ գործընկերային փոխհարաբերությունների հաստա-տումը,
- որը կնպաստի ուսուցիչների մասնագիտական կարողությունների բացահայտմանը և զարգացմանը,
- ուսուցիչների մասնագիտական ինքնության ապահովումը,
 - կառավարման սուբյեկտների, աշակերտների և ծնողների արդյու-նավետ հաղորդակցություն՝ ուղղված կորպորատիվ մշակույթի ձևավորմանը,
 - մանկավարժական համակազմի հետ աշխատելու մեթոդների ճիշտ ընտրությունը՝ ուղղված աշխատանքից նրանց բավարարվածու-թյան ապահովմանը,
 - կադրերի թվային գրագիտության շարունակական կատարելագործ-ման և ինքնակատարելագործման պայմանների և ռեսուրսների ապահովումը:
 - ուսումնական նպատակների անհատականացումը:

Գործառույթները՝

- կանխատեսման,
- նախագծման,
- պլանավորման,
- կազմակերպման,
- թվային ուսուցման ղեկավարման,
- փորձագիտական,
- խթանման,
- հաղորդակցման,
- թվային ուսուցման բաղադրիչների ինտերակտիվ փոխանակման ապահովման,
- թվային տեխնոլոգիաների օգնությամբ տեղեկատվության ստացման, պահեստավորման, մշակման և համակարգչային ցանցերի միջոցով փոխանցման,
- մուլտիմեդիա նյութերով աշխատելու մեթոդական և տեխնիկական աջակցության,
- մոդելավորման,
- փոխազդեցությունների և փոխհարաբերությունների կարգավորման,
- կրթական փոխազդեցության (հաղորդակցման) գործիքավորման,
- ռեֆլեքսիայի,
- փաստաթղթերի վերլուծության,
- ինտերակտիվության, նորամուծությունների համապարփակ գնահատման և արդյունքների կիրառման:

Մեթոդները

- կազմակերպչական և վարչական՝ հիմնված ուղղակի հրահանգների վրա(պարտադիր հրահանգ (հրաման, արգելք և այլն), հաշտեցում (խորհրդակցություն, փոխզիջումային լուծում), առաջարկություններ, ցանկություններ (խորհուրդ, պարզաբանում, առաջարկ և այլն):
- նյութական խթանման,
- սոցիալ-հոգեբանական, որոնք օգտագործվում են աշխատողների սոցիալական ակտիվությանը բարձրացման նպատակով,առաջարկություններ, ցանկություններ (խորհուրդ, պարզաբանում, առաջարկ և այլն):
- անձնական օրինակի, հեղինակության, համոզման, առաջարկության, համագործակցության, քննադատության և ինքնաքննադատության:

Եզրակացություն

«Հանրակրթական դպրոցի կառավարման գործընթացի թվայնացման հիմնահարցը մանկավարժական նոր իրողությունների համատեքստում» խորագրով հոդվածի շրջանակներում հանգել ենք մի շարք եզրահանգումների՝

1. տեղեկատվական-թվային տեխնոլոգիաների բուռն ներթափանցումը հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները ինքնին պահանջում են կրթական համակարգի թվային փոխակերպում, որը պետք է կրի համակարգային և ծրագրային բնույթ: Այսօր արդեն ժամանակակից ուսուցման տեխնոլոգիաները՝ այդ թվում նաև թվայինը, դարձել է հանրակրթական դպրոցի բոլոր ենթահամակարգերի կառավարման գործընթացի անբաժանելի մասը՝ ապահովելով են դրանց տեխնոլոգիական առաջընթացը:
2. ժամանակակից մանկավարժական տեխնոլոգիաները՝ այդ թվում նաև թվային տեխնոլոգիան, կրթական գործընթացի կառավարման միջոցներից են, որոնք պետք է օգտագործվեն ուսումնական հաստատությունում կրթության բարձր որակի ապահովման համար:
3. թվային տեխնոլոգիայի աննախադեպ կիրառումը անխուսափելիորեն հանգեցնում են հանրակրթական դպրոցի կառավարման, ուսումնական տեղեկատվության հետ աշխատելու, դասի կառավարման ուսուցչի գործառնությունների և մեթոդների կտրուկ փոփոխության:
4. ելնելով մեր ուսումնասիրության արդյունքներից և արված դիտարկումներից՝ կրթության թվայնացման համատեքստում մենք առաձնացրել ենք հանրակրթական դպրոցի կառավարման տեխնոլոգիաները, սկզբունքները, գործառնություններն ու մեթոդները:

Օգտագործված գրականություն

1. ՀՀ օրենքը հանրակրթության մասին, Երևան, 2009:
2. Базаров Т.Ю. Управление персоналом : учебник для студ. учреждений сред. проф. образования / Т.Ю.Базаров. — 8-е изд., стер. — М. : Издательский центр «Академия», 2010. 220 страниц.
3. [Баранников А.В. Цифровая педагогика: структура научения в условиях цифровых отношений // Интерактивное образование. 2020. №5-6. С. 2-12.](#)
4. Информатизация образования. – Текст : электронный // Словарь терминов по общей и социальной педагогике. – URL:

- https://social_pedagogy.academic.ru/236 (дата обращения: 20.04.2020).
5. Рефлексивное управление школой: Теория и практика. Давыденко Т. М. Белгород, 1995.
 6. Роберт, И. В. Развитие понятийного аппарата педагогики: цифровые информационные технологии образования / И. В. Роберт // Педагогическая информатика. – 2019. – № 1. – С. 108-121.
 7. Стариченко Б. Е. Цифровизация образования: иллюзии и ожидания.- педагогическое образование в россии. 2020. № 3. С. 50-58.
 8. Технология управления образовательным процессом в системе непрерывного образования. А. Н. Рыблова. Изд. центр «Наука», 2009г.

Нарине Матинян

**Проблема цифровизации процесса управления общеобразовательной школой
в условиях новых педагогических реалий**

Заключение

Ключевые слова и выражения: общеобразовательная школа, цифровизация образования, цифровое мышление, управление, технология, информационное поле, образовательный процесс, методы, система, моделирование, обучаемый, оценивание.

В рамках статьи «Вопрос цифровизации процесса управления общеобразовательной школой в контексте новых педагогических реалий» мы пришли к ряду выводов:

1. Стремительное проникновение информационных и цифровых технологий во все сферы общественной жизни само по себе требует цифровой трансформации системы образования, которая должна носить системный и программный характер. Сегодня современные технологии обучения, в том числе цифровые, стали неотъемлемой частью процесса управления всеми подсистемами общеобразовательной школы, обеспечивая их технологический прогресс.
2. Современные педагогические технологии, в том числе цифровые технологии, относятся к числу средств управления образовательным процессом, использование которых в образовательном учреждении на сегодняшний день является важнейшим требованием.

3. Беспрецедентное использование цифровых технологий неизбежно приводит к кардинальным изменениям в управлении общеобразовательной школой, работе с учебной информацией, функциях учителя и методах управления классом.

4. На основании результатов нашего исследования и сделанных наблюдений в контексте цифровизации образования, нами предложены технологии, принципы, функции и методы управления общеобразовательной школой.

Цифровая технология, которая является одним из лучших механизмов эффективной реализации функций управления: применение, планирование, организация, управление, контроль, оценка, рефлексия, с большой эффективностью применяется с процессе управления школы.

В целом цифровые технологии используются в процессе управления общеобразовательной школой, работы с образовательной информацией, планирования уроков. Принципы, функции и методы управления общеобразовательной школой, которые претерпевают ощутимые содержательные и функциональные изменения в ходе и в результате цифровизации.

Narine Matinyan

**The problem of digitalization of the process of managing a comprehensive school
in the context of new pedagogical realities**

Conclusion

Key words and expressions: public school, digitization of education, digital thinking, management, technology, information field, educational process, methods, system, modeling, learner, assessment.

Within the framework of the article entitled "The issue of digitization of the public school management process in the context of new pedagogical realities", we have reached a number of conclusions:

1. rapid penetration of information and digital technologies into all spheres of public life itself requires a digital transformation of the educational system, which should have a systemic and programmatic nature. Today, modern learning technologies, including digital ones, have become an integral part of the management process of all subsystems of the public school, ensuring their technological progress.
2. Modern pedagogical technologies, including digital technology, are among the means of educational process management, the use of which in an educational institution is a top requirement today.

3. Unprecedented use of digital technologies inevitably leads to cardinal changes in the management of the general education school, work with educational information, teacher's functions and methods of class management.
4. Based on the results of our study and the observations made, in the context of digitalization of education, we proposed the technologies, principles, functions and methods of general education school management.

Digital technology, which is one of the best mechanisms for the effective implementation of management functions: application, planning, organization, management, control, evaluation, reflection, is used with great efficiency in the school management process.

In general, digital technologies are used in the process of managing a comprehensive school, working with educational information, and planning lessons. Principles, functions and methods of managing a general education school, which are undergoing tangible content and functional changes in the course and as a result of digitalization.

Խմբագրություն է ուղարկվել 28.02.2023թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 12.03.2023թ.

Հրապարակման է հանձնարարվել 28.04.2023թ.

ՀԱՄԼԵՏ ԳԱԼՍՑԱՆ

Խաչատուր Աբովյանի անվան ՀՊՄՀ
Ինֆորմատիկայի և նրա դասավանդման
մեթոդիկայի ամբիոնի հայցորդ
Էլիասցե՝ hamgalo@mail.ru

**ԿԱՊԿ ՈՒՆԵՑՈՂ ՍՈՎՈՐՈՂՆԵՐԻ ԽՈՍՔԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ
ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՏԵԽՆՈԼՈԳԻԱՆԵՐԻ ՄԻՋՈՑՈՎ**

Ամփոփում

Սույն հոդվածի նպատակն է տեղեկատվական տեխնոլոգիաների միջոցով զարգացնել ԿԱՊԿ ունեցող սովորողների բանավոր խոսքը, մշակել այն գործիքակազմը, որը կօգնի այդպիսի համակազմ ունեցող սովորողների խոսքի զարգացմանը, բացահայտել էլեկտրոնային գործիքների կարևորությունը միջին դպրոցի ուսուցման գործընթացում:

Ուսումնասիրության ընթացքում եկել ենք այն եզրակացության, որ տեղեկատվական տեխնոլոգիաներն օժանդակում են ԿԱՊԿ ունեցող սովորողների խոսքի զարգացմանը, որի հիմքում էական դերակատարում ունի ուսուցիչ-աշակերտ համագործակցությունը:

Բանալի բառեր և արտահայտություններ. ԿԱՊԿ ունեցող սովորողներ, խոսքի զարգացում, տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ, էլեկտրոնային ուսուցում, հաղորդակցական կարողություններ, գործիքակազմ:

Ներածություն

Վաղ շրջանում ԿԱՊԿ ունեցող սովորողները ինքնաբերաբար մասնակցում էին դասագործընթացին, յուրացնում ուսուցչի խոսքը, ձեռք բարձրացնելով՝ պատասխանում էին հարցերին կամ աշխատում որոշակի գրավոր հանձնարարականի վրա: Դա տեղի էր ունենում այն պատճառով, որ աշակերտները, պարզապես կրկնելով ուսուցչի ասածը, չէին ստեղծագործում և ինքնուրույն մտածում: Էլեկտրոնային գործիքների մեծ մասը անարդյունավետ էր կիրառվում և սակավ էր ծրագրակազմը կարգավորելու համար:

Վերջին ժամանակներում Հայաստանում անընդհատ վերանայվում և կատարելագործվում են կրթական ծրագրերը: Այսօր արդեն գրեթե բոլոր դպրոցները հաճեցած են համակարգչային կաբինետներով, որոնք օգտագործվում են ինչպես ինֆորմատիկայի, այնպես էլ այլ առարկաների դասագործընթացում (մայրենի, մաթեմատիկա, օտար լեզու և այլն):

Գրատախտակները, որոնք տարիներ շարունակ օգտագործվում էին դպրոցներում, փոխարինվում են «խելացի» գրատախտակներով, գրքերը՝ էլեկտրոնային ընթերցանիչներով, թղթե տետրերը՝ էլեկտրոնային տետրերով: Բնագրի շուրջ կատարվող աշխատանքներին փոխարինելու են գալիս սահիկավազքերը:

Մեթոդաբանություն

Ուսումնասիրության ընթացքում կիրառել ենք դիտման, դասալսումների, հարցախույզի, ստուգողական թեստերի կիրառման մեթոդներ: Առաջադիր խնդրի լուծման համար կիրառել ենք տեսական հետազոտությունների և մանկավարժական փորձի վերլուծման և ընդհանրացման մեթոդներ:

Տեղեկատվական տեխնոլոգիաների միջոցով իրականացվում են գործնական աշխատանքներ խոսքի զարգացման մեթոդիկայից: Առաջադիր խնդիրը լուծելու համար անհրաժեշտ է ստեղծել զարգացնող առարկայական միջավայր տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ներդրմամբ գործընթացը ճիշտ կազմակերպելու համար:

Այս առումով կրթության պետական չափորոշիչը ներառում է՝

ա) ուսումնադաստիարակչական հիմնական բնագավառները, կրթական ծրագրի բաղադրիչները և դրանց սահմանման մանկավարժահոգեբանական սկզբունքները,

բ) երեխաների՝ տեղեկատվական տեխնոլոգիաներից օգտվելու բեռնվածության առավելագույն չափը կամ դրանց հարաբերակցությունը,

գ) երեխաների զարգացման ընթացքի և առաջադիմության մակարդակի դիտարկման ձևերը,

դ) ուսումնական հաստատություններում ներառական միջավայրի չափանիշները,

ե) աշակերտների անվտանգ միջավայրի և աղետներին պատրաստվածության չափանիշները:

Կարողունակությունները միջին դպրոցական տարիքի երեխաների կողմից ուսումնառության և դաստիարակության գործընթացում ձեռք բերված գիտելիքի, հմտությունների, արժեքների և դիրքորոշումների հիման վրա ըստ իրավիճակի արդյունավետ ու պատշաճ արձագանքելու ձևեր են: Միջին դպրոցական տարիքի երեխաների կարողունակությունները ձևավորվում են տարբեր առարկաների դասերին ուսուցման և դաստիարակության կազմակերպման միջոցով:

Չափորոշչով սահմանված կարողունակությունները նկարագրում են, թե ինչ պիտի իմանա, կարողանա անել և հասկանա միջին դպրոցական տարքիքի երեխան: Ըստ էության, չափորոշչային վերջնարդյունքներն ուղղված են կարողունակությունների ձևավորմանը: Այդ տարիքի կրթության կարողունակություններից են՝ ա) լեզվական և հաղորդակցական, բ) ճանաչողական և մոտիվացիոն, գ) ինքնաճանաչողական և սոցիալական, դ) էլեկտրոնային մեդիա, ե) մշակութային⁷ և այլն:

Չափորոշչային այս հստակ պահանջները պետք է կիրառել տարբեր առարկաների դասագործընթացում (մայրենի, մաթեմատիկա, ինֆորմատիկա և այլն): Հարկ է Մայրենիի դասին համակարգչով հնչեցնել բարեկիրթ խոսքի տարբեր նմուշներ: Աշակերտների տարիքային առանձնահատկություններին համապատասխան ապահովել խոսքի հնչյունային կուլտուրան, կազմակերպել հնչարտաբերական խաղեր ու վարժություններ: Պետք է օգնել, որպեսզի սովորողները տիրապետեն առարկաների և երևույթների անվանումներին, նրանց հատկանիշներին, երեխաներին ծանոթացնել առարկաների և երևույթների հականիշ և հոմանիշ բառերին, դրանց միջոցով կառուցել կապակցված խոսք:

Այսօր արդեն ինֆորմատիկայի դասագործընթացում կիրառվող գործիքները նախանշում են ուսուցման քայլաշարը, և իրականացվում է ուսուցման գործընթացը խոսքի զարգացման համատեքստում: Այս առումով էլեկտրոնային ուսուցման ճշգրիտ կազմակերպումը և մեթոդիկան կնպաստի կրթության առանձնահատուկ պայմանների կարիք ունեցող սովորողների ինչպես բառամիավորների յուրացմանը, այնպես էլ խոսքակազմության կարողությանը:

Մեր օրերում էլեկտրոնային ուսուցումը կարող է օգնել՝ հեշտացնելու աշակերտների գիտելիքի յուրացմանը⁸, ինչպես նաև խոսքի զարգացմանը: ԿԱՊԿ ունեցող սովորողները հաճախ կարող են զգալ, որ պայքարում են հաջողության հասնելու համար, այնպես որ սովորողների համար պետք է հնարավորություններ ստեղծել՝ ճանաչելու և բացահայտելու իրենց ձեռքբերումները:

Այսօր դպրոցում օգտագործվում են տարբեր տեղեկատվական տեխնոլոգիաներ՝ ինտերնետ, համակարգիչ, էլեկտրոնային գրատախտակ, ծրագրային ապահովում, վեբ գործիքներ և այլն: Երբ ասում ենք ինֆորմատիկա, զուգորդման օրենքի համաձայն սովորողների մոտ առաջինը մտքում համակարգիչն է ծնվում: Ինչպես մյուս նորամու-

⁷ Պետական կրթական չափորոշիչ, Ե., 2021:

⁸ Гусева Е.Н., Информатика: учеб. пособие– М.: Флинта, 2011, с. 190.

ծությունները, այնպես էլ էլեկտրոնային ուսուցումը բերում է հարմարվողականության հետ կապ ունեցող խնդիրներ: Հիմնական առանցքը ուսուցիչ-սովորող կենտրոնացված կրթության ապահովումն է, դասի վրա հիմնված դեմ առ դեմ կիրառվող տեղեկատվական տեխնոլոգիաների ճիշտ օգտագործումը:

Անհրաժեշտ է երեխաներին ծանոթացնել հեքիաթների ընկալման մշակույթին (ձայնագրությունների ունկնդրում, լսած նյութի քննարկում): Խրախուսել սովորողների բառաստեղծումը (առաջարկել երեխաներին ստեղծել նոր բառեր, հյուսել հանելուկներ):

Չնայած կիրառվող գործիքներին՝ դեռ առկա են որոշակի դժվարություններ:

- ԿԱՊԿՈՒ սովորողների մոտ ընթերցանության և գրելու ավելի դանդաղ գործընթաց, քան մյուս սովորողների մոտ:
- Հիշողության անբավարարության պատճառով տեղեկույթի յուրացման և առաջադրանքի կատարման լրացուցիչ ժամանակի պահանջ:
- Դասագործընթացի քննարկումների ժամանակ մասնակցության ոչ լիարժեք և ոչ համաչափ ապահովում:

Եզրակացություններ

Մեր տեսական և գործնական ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ ուսուցիչները սովորողների հետ կարող են լինել էլեկտրոնային ուսուցման օգտագործողի դերում⁹: Մանկավարժական գործընթացի ժամանակ առկա դժվարությունները հաղթահարելու համար մենք օգտագործեցինք հետաքրքիր քայլաշար:

1. Թեստային աշխատանքների կատարում, մասնակցություն վիկտորինաներին:
2. Հեքիաթի ունկնդրում և քննարկում:
3. Հեքիաթային որևէ կենդանու պատկերում: Յուրաքանչյուր աշակերտ գրաֆիկական խմբագրիչի գործիքների միջոցով նկարում է կենդանու մարմնի որևէ մաս (3,53)¹⁰:

⁹ **Потапова А. И.**, *Методика организации школьного урока информатики в рамках инклюзивного образования* // Современная педагогика. 2016. № 6 [Электронный ресурс]. URL: <https://pedagogika.snauka.ru/2016/06/5763> (дата обращения: 05.10.2021), с. 21.

¹⁰ **Գալստյան Ա. Վ., Ավագյան Լ. Մ.**, Մանկավարժական պրակտիկայի ընթացքում հեքիաթաթերապիայի կիրառումը որպես մայրենիի դասագործընթացի

Այս ամենը նպաստում է ոչ միայն խոսքի զարգացմանը, այլև միջանձնային հարաբերությունների ձևավորմանը: Արդյունքում դասը դառնում է առավել արդյունավետ, իսկ կյանքում աշակերտներին ազատ գործելու հնարավորություններ է տալիս:

Դասագործընթացի սկզբում տրվում են բլից հարցեր (ճեպահարցեր): Աշակերտներին ներկայացվում է աշխատելու քարտեզը: ԿԱՊԿ ունեցող սովորողները հնարավորություն են ունենում ինքնուրույն օգտվելու էլեկտրոնային վարժություններից, ապա գրաֆիկական խմբագրիչից: Գործընթացը կենտրոնացնում է աշակերտի ուշադրությունը, մոտիվացնում է նրան, մղում ավելի լավ ընկալելու իրավիճակը:

ԿԱՊԿ ունեցող սովորողները, օգտվելով նոր գործիքակազմից, հեշտությամբ են ինտեգրվում ուսումնական միջավայրին և ձեռք են բերում հաղորդակցական կարողություններ, զարգանում է նրանց բանավոր խոսքը:

Այս ամենը ԿԱՊԿ ունեցող սովորողներին մղում է՝

ա. շփվել ընկերների հետ՝ շարժումների (ժեստերի) և արտալեզվական միջոցների դրսևորմամբ,

բ. փոխանցել տեղեկույթ ընկերներին և ուսուցչին՝ զարգացնելով հաղորդակցական կարողունակությունները:

Օգտագործված գրականություն

1. Гусева Е.Н., *Информатика: учеб. пособие* – М.: Флинта, 2011.
2. Потапова А. И., *Методика организации школьного урока информатики в рамках инклюзивного образования* // Современная педагогика. 2016. № 6 [Электронный ресурс]. URL: <https://pedagogika.snauka.ru/2016/06/5763> (дата обращения: 05.10.2021).
3. Գալստյան Ա. Վ., Ավագյան Լ. Մ., Մանկավարժական պրակտիկայի ընթացքում հեքիաթաթերապիայի կիրառումը որպես մայրենիի դասագործընթացի արդյունավետության բարձրացման միջոց, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Ե., 2013, էջ 52-54:
4. Պետական կրթական չափորոշիչ, Ե., 2021:

**Развитие речи учащихся НОУО
посредством информационных технологий**

Заклучение

Ключевые слова и выражения: учащиеся НОУО, развитие речи, информационные технологии, электронное обучение, коммуникативные навыки, набор инструментов.

Целью данной статьи является развитие устной речи учащихся НОУО посредством информационных технологий, разработка средств, которые помогут развитию речи учащихся с такими признаками, раскрытие значения электронных средств в учебном процессе средней школы.

В ходе исследования мы пришли к выводу, что информационные технологии помогают развитию речи учащихся НОУО, в основе чего лежит значительная роль сотрудничества учитель-ученик.

Все это побуждает учащихся НОУО :

- а. общаться с друзьями посредством движений «жестов» и экстралингвистических средств, развивать устную речь,
- б. передавать информацию друзьям и учителю.

Gamlet Galstyan

**The speech development of the NSEC lerners through
the information technologies**

Conclusion

Key words and expressions: pupils NSEC, speech development, information technologies, electronic learning, communication skills, set of tools.

The purpose of this article is to develop the oral speech of pupils NSEC through information technologies, to elaborate tools that will help develop the speech of pupils with such characteristics, to reveal the importance of electronic means in the educational process of secondary school.

In the course of the study, we came to the conclusion that information technologies help to develop the speech of pupils NSEC, which is based on the significant role of teacher-student cooperation.

All this encourages pupils NSEC:

- a. To communicate with friends through movements «gestures» and extra-linguistic means, to develop oral speech,
- b. To share information with friends and teacher.

Խմբագրություն է ուղարկվել 18.03.2023թ.

Հանձնարարվել է գրախոսության 01.04.2022թ.

Հրապարակման է հանձնարարվել 28.04.2023թ.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԵԶՎԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՍԻՐԱՐՓԻ ԿԱՐԱՊԵՏԱՆ

Ծիսական հանդերձանքի հինհայերենյան
անվանումները՝ որպես արդի հայերենի
բառային կազմի հարստացման աղբյուր

4

ԱՆԱՀԻՏ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ

Ածական//գոյական արժեքներ համատեղող
պարզ բառերը գրաբարում

18

ԼԻԼԻԹ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

Կիրակոս Գանձակեցու «Պատմութիւն Հայոց» երկի
բառապաշարի ձևաիմաստային խմբերը

28

ԳՐԱԿԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԼԻԼԻԹ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ

Երգ երգոցի «Գետացի զի...» սկսվածքով հատվածը
և Վարդան Արևելցու մեկնությունը

37

ՆԱԻՐԱ ՀԱՄԲԱՐՁՈՒՄՅԱՆ

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՓԱՐՄԱԴԱՆՅԱՆ

Սրբուհի Տյուսաբի հրապարակախոսությունը, սոցիալ-
հասարակական հայացքները և դերակատարությունը
կանանց ազատագրության գործընթացներում

48

ԱՆԻ ՂԱԶԱՐՅԱՆ

Հայրենիքի կերպարը Հովհ. Թումանյանի և
Ավ. Իսահակյանի ստեղծագործություններում

66

ԿԱՐԻՆԵ ՍՈՍԻԿՅԱՆ

Հավատքի և գիտության հարաբերակցության հարցը
Նեմեսիոս Եմեսցու «Մարդու բնության մասին» երկում

81

ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԳՈՌ ՄԵԼԻՔՍԵԹՅԱՆ

Մոնումենտալ արվեստը Հայաստանում
(կոթողային արվեստ, որմնանկարչություն)

98

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺՈՒԹՅՈՒՆ

ՆԱՐԻՆԵ ՄԱՏԻՆՅԱՆ

Հանրակրթական դպրոցի կառավարման գործընթացի
թվայնացման հիմնախնդիրը մանկավարժական
նոր իրողությունների համատեքստում

108

ՀԱՄԼԵՏ ԳԱԼՍՅԱՆ

ԿԱՊԿ ունեցող սովորողների խոսքի զարգացումը
տեղեկատվական տեխնոլոգիաների միջոցով

119